باب ڏهون

سماجي لسانيات کان محاورن جي اپياس تائين

(الف) سماجي لسانيات جي اوسر:

اها حقيقت آڳاٽي زماني کان وٺي ماڻهن کي معلوم هئي تہ هڪ ٻوليءَ ۾ علائقائي آراڌاين کان سواءِ سماجي ڪلاسن جي ڪري ۽ ڳالهہ ٻولهہ جي موقعي (ڪانٽيڪسٽ) جي اعتبار سان آراڌايون پيدا ٿين ٿيون. وڏن اديبن جي لکتن ۾ اهڙي قسم جي ساڃاهہ موجود هئي. مثلاً شيڪسپيئر جو هيمليٽ جڏهن مسخرن سان ٿو ڳالهائي، يا پنهنجي دوستن سان ٿو ڳالهائي، بادشاهہ سان ٿو ڳالهائي يا اوفيليا سان ٿو ڳالهائي تہ سندس گفتگوءَ جو انداز هر موقعي محل جي مناسبت سان مختلف آهي. لسانياتي علم ۾ اهڙين ويريئيشنز (آراڌاين، تفريقن يا اختلافن) ڏانهن علمي همدرديءَ جي نظر سان گهٽو پوءِ ڏٺو ويو. لسانياتي جاگرافيءَ ۾ اهڙين آراڌاين کي اٽليءَ واري جيبرگ ۽ جوڊ جي مطالعي ۾ تڏهن جڻ اصولاً مڃيو ويو جڏهن هر شهر يا هنڌ مان ٻن مختلف سماجي حيثيت جي ماڻهن کان انٽرويو ورتا ويا. امريڪا واري لسانياتي ائٽلس جي سروي جو بنياد انهيءَ اٽليءَ واري ماڊل تي هو. ڪارڪنن کي تربيت ڏيندڙ بہ جوڊ ئي هو ان ڪري علائقائي آراڌاين سان گڏ سماجي آراڌاين جو بہ اهڙي طرح مطالعو ڪيو ويو جو خابرن کي سندن تعليم، لکڻ پڙهڻ جي صلاحيت ۽ سماجي ناتن جي لحاظ کان ٽن سماجي حيثيتن ۾ ورهايو ويو ۽ هر گروهہ جي خابرن کي وري عمر جي، حساب سان ٻن گروهن ۾ ورهايو ويو. وڏي عمر وارا ۽ اڌڙوٽ يا ننڍي ٿهيءَ وارا. لسانياتي جاگرافيءَ جي انهيءَ سروي اهو ڏيکاريو تہ هر هڪ علائقي جي سماجي حيثيت ۽ عمر جي فرقن ڪري

لفظن اُچارن ۽ جملن جي جوڙجڪ ۾ نمايان فرق ٿيو ٿي. اهڙيءَ طرح لسانياتي جاگرافيءَ جڻ سماجي لسانيات جو بنياد وڌو.

1958ع ۾ جان فشر (Fischer) انگريزيءَ جي اسم فاعل (پريزنٽ پارٽيسيپل. جيڪو فعل ۾ ing _ ڳنڍڻ سان ٺهندو آهي. مثلاً "رَن" سان "رننگ") جي اُچارن رنن runnin رننگ running جي آزاد آراڌائيءَ (فري ويريئيشن) جو هڪ مطالعو ڪيو. ماڻهن جو اڳ خيال هو تہ اهڙيءَ طرح هڪڙا ماڻهو هميشہ "رنِن" چوندا هوندا ۽ ٻيا هميشه "رننگ" چوندا هوندا. پر پروفيسر فشر جي مطالعي مان ظاهر ٿيو تہ سندس خابرن مان تقريباً سڀني ماڻهن اهي ٻئي صورتون ٿوري يا گهڻي انداز ۾ استعمال ٿي ڪيون. مقداري جدولن مان ظاهر ٿيو تہ ڪثرت استعمال جو لاڳاپو جنس، درجي، شخصيت، گفتگوءَ جي رسمي يا غير رسمي انداز ۽ استعمال ٿيندڙ فعل جي نوعيت سان هو.

اهڙيءَ طرح آزاد آراڌائيءَ جي تصور (جي صحت) تي بہ پاڇو پيو. فشر جي تحقيق مان جڻ ثابت ٿي رهيو هو تہ ٻوليءَ جي مختلف صورتن مان ڪنهن خاص صورت جي استعمال جو مدار ٻوليءَ تي ڪيترن سماجي دٻائن تي پڌل هو. فشر جي هن مضمون لسانيات کي سماجي علمن جي سائنسي طريقہ ڪار جي گس سان لاتو. وينرخ، مولٽن وغيره جي ڪمن نظرياتي لسانيات ۽ ڊايالڪٽالاجيءَ جي علمي ٿارين کي هڪ ٻئي جي ويجهو آندو پر ڊايالڪٽالاجيءَ کي سماجي لسانيات جي واٽ تي پڪيءَ طرح آڻڻ ۾ جيترو هٿ لابوف جو آهي، اوترو ٻئي ڪنهن جو بہ ڪونهي. سماجي لسانيات کي صحيح طريقہ ڪار (ميٿڊالاجي) ڏيڻ جي پڳ لابوف جي مٿي تي آهي. سماجي ڪلاسن جي ساڃاهہ لاءِ لابوف اهي ماپا (پئرامِيٽر) استعمال ڪيا، جيڪي سماجيات وارن وٽ استعمال ٿيندا رهيا هئا. نمونا (سئمپل) هٿ ڪرڻ لاءِ خابرن جي چونڊ اڳي اڳوات ٿيندي هئي، لابوف ان جي بدران نمونن هٿ ڪرڻ جو اهڙو (جنهن تي اڳ پهُہ نہ ڪيل هجي، غير هدفي يا رينڊم سيمپلنگ جو) طريقو اختيار ڪيو جنهن ۾ مثلاً ائين رٿيو ويندو تہ هر هڪ شهر جي هر

ڏهين بلاڪ جي ستين اپارٽمنٽ جي رهاڪوءَ کان اطلاع وٺبو بشرطيڪ هو ٻاهرئين ملڪ جو نه هجي وغيره. اُچار جي مختلف اسلوبن (اسٽائلن) هٿ ڪرڻ لاءِ هن جيڪو انٽرويو جو طريقو جوڙيو اهو به پنهنجي نموني جو پهريون هو.

- آزاد ڳالهه ٻولهه ۽ رسمي ڳالهه ٻولهه جي طريقن سان الڳ مواد هٿ ڪيائين.
- ان کان وڌيڪ رسمي اچار لاءِ خابروءَ کان مضمونن جا ٽڪرا پڙهايائين ۽
- حد درجي جي احتياط واري اُچار لاءِ خابرن کان لفظن جون فهرستون پڙهايائين.

لابوف جي ڪم جي هن طريقي (ميٿڊالاجي) جي ڪم جو سماجي لسانيات جي ڪم تي وڏو اثر پيو. پر ان کان وڌيڪ اهم اثر لابوف جي "مقصديت" جو هو جنهن سان هن سماجي لسانيات تي ڪم ڪرڻ تي گهريو. لابوف ان ڳالهه کي رد ڪيو ته سنڌس مطالعن جو مقصد رڳو ٻوليءَ جي آراڪاين ۽ سماجي فرقن جو باهمي لاڳاپو ڏسڻ هو. لابوف پنهنجي ڪم کي سماجي ۽ لساني مسئلن حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري سمڏو. هڙئي قسم جو نظرياتي جهيڙو هن کان اڳ ادب ۽ آرٽ جي ميدانن ۾ وقت بوقت ٿيندو رهيو هو جنهن ۾ ٻن ڌرين جا نعرا هوندا هئا "ادب، ادب جي لاءِ" يا "ادب زندگيءَ جي لاءِ". هتي به اهڙيءَ طرح اهو مسئلو پيدا ٿيو ته لسانيات رڳو لسانياتي رمزن حل ڪرڻ (ڪُئي جا پرڙ ڳولهڻ) جي اندروني شوق لاءِ هجي يا ان کي زندگيءَ جي مسئلن حل ڪرڻ لاءِ استعمال ڪجي. جيتوڻيڪ لابوف جي هن ڪم مشهور ٿيڻ کان پوءِ به ڪيترو ئي سماجي لسانيات جو ڪم اهڙو ٿيندو رهيو جنهن جو مقصد رڳو ٻوليءَ ۽ سماجي آراڪاين جي لاڳاپي ڏسڻ تائين محدود هو. پر انهيءَ زماني جي گهڻي ڪم جو مقصد رڳو وڃي تعليمي (academic) رهيو. ٻوليءَ جي تعليم لاءِ هڪڙي پاسي سماجي ۽ نسلي اقليتن جي ٻوليءَ ۽ انهن جي ٻوليءَ جي معياري ٻوليءَ سان فرق تي ڪم ٿيڻ لڳا، ٻئي پاسي معياري ٻوليءَ جي

تشريح ۽ توضيح ٿيڻ لڳي، جنهن ۾ سماجياتي پهلوءَ سان تشريح جو وارو به آيو.

(ب) اقليتي گروهن جي محاورن تي ٿيل تحقيق:

امريڪا ۾ اقليتي محاورن تي توجه جو هڪڙو عملي سبب اهو هو جو حڪومت اقليتي گروهن جي تعليم تي توجه ڏنو ۽ ان سان لاڳو تحقيقي ۽ تعليمي ڪم تي گهڻو پئسو سيڙايو. پئسي جي چڪ لسانيات وارن کي به ڇڪي ورتو جن اقليتي گروهن جي ٻارن جي اصل ٻوليءَ تي گهڻو تحقيقي ڪم ڪيو. ٻولين جو گهٽ يا وڌ عزت وارو هئڻ، ٻولين جي ڪري ڪن قومن جو سڌريل هئڻ ۽ ٻين جو اڻ سڌريل هئڻ، ۽ هڪڙين ٻولين جو ٻين ٻولين کان گهٽ يا وڌيڪ منطقي هئڻ، يا ڪن جو ماڳهين غير منطقي هئڻ جهڙا غير علمي خيال گهڻو وقت ٿيو بي معنيٰ ثابت ٿي چڪا هئا، ۽ هنن لسانيات جي ماهرن جي تربيت ئي اهڙي بنيادي خيال تي آيل هئي ته ٻولين جا ڳالهائيندڙ ڪٿي به هجن، ڪيترا به هجن، سڌريل هجن توڙي اڻ سڌريل، سيئي ٻوليون علمي نقط نظر کان هڪ جهڙي عزت ۽ اهميت جون مستحق آهن. انهيءَ ڪري امريڪا ۾ آراڪاين ۽ اختلافن کي عزت جي نگاهه سان ڏٺو ويو ۽ اقليتي گروهن يا ڌارين ملڪن جي ٻارن کي، اسڪول ۾ انگريزيءَ سيکارڻ سان گڏوگڏ، پنهنجي اصلي (پهرين، يا مادري) ٻوليءَ تي فخر ڪرڻ سيکاريو ويو. سٺ ۽ ستر وارن ڏهاڪن ۾ "ٻائلنگول ايجوڪيشن" واري تحريڪ جو اهوئي مقصد هو. ۽ اقليتي ٻارن جي ٻوليءَ تي ٿيل ڪم مان پراڻن ماڻهن جا اُهي خيال به غلط ثابت ٿيا ته ڪارا ٻين آمريڪين وانگر "ري" جو اُچار ڪري نٿا سگهن جو سندن چپ ٿلها آهن. ٿلهن يا سنهن چپن جو "ري" جي اُچار سان علمي لحاظ سان ڪوبه لاڳاپو ڪونهي. چپن جي ٿولهه سان جيڪڏهن ڪي اُچار متاثر ٿي سگهن ها ته "بي پي ۽ ميم" جا هجن ها، جن جي اُچارڻ ۾ چپ استعمال ٿين ٿا. پر اهي ٽئي آواز تقريباً آفاقي آهن ۽ دنيا جي هر ٻوليءَ ۾ آهن. الغرض انهيءَ

زماني ۾ ڪارن جي مقامي انگريزي (ورنيڪيولر بلئڪ انگلش) تي گهڻو تحقيقي ڪم ٿيو. لابوف (1969)، وولفرام (1969ع) مچل ڪرنان (1970) ۽ ترون (1972) وغيره اهڙا اپياس ڪيا، جن مان ڪارن جي مقامي انگريزيءَ متعلق ايتري معلومات هٿ آئي آهي جو وولفرام ۽ فيسولڊ (1974 ص 35) جي چوڻ مطابق، ايتري اڄ ڪنهن به غير معياري محاوري بابت هٿ ڪانهي آئي.

(ج) پڄن ۽ ڪريولن تي تيل ڪم:

ٿورائيءَ وارن (اقليتي) گروهن سان واسطو رکندڙ حاڪم، محڪوم جي لاڳاپي مان اپرندڙ انگريزيءَ جي محاورن جا ڪي قسم مطالعي هيٺ آهن. جيڪي ”سماجي لسانيات“ جي سري هيٺ به اچي وڃن ٿا، ۽ انگريزيءَ جي ”لسانياتي توضيح“ واري ادب ۾ به سندن ذڪر اچي وڃي ٿو. پر لاڪن هڪ نئون سرو به ڏاهيو اٿن: ”لاڳاپي هيٺ ٻوليون“ جهڙي معنيٰ وارو (لئنگوجز اِن ڪانٽيڪٽ Languages in contact) انهيءَ تي به اتفاق ڪونهي ته انهن کي الڳ ٻوليون چئجي يا ڪين انگريزي ۽ ٻين ٻولين جا محاورا ڪري مڃجي. انهن محاورن يا ٻولين تي ٿيندڙ ڪم جو اثر وري موٽ ڪائي اصل وڏين ٻولين جي هڪ ٻئي سان لهه وچڙ ۾ اچڻ واري پهلوءَ تي پئجي رهيو آهي.

جڏهن يورپي اڇا ماڻهو دنيا جي مختلف علائقن ۾ پکڙي پيا ته ساڻن ڏيتي ليتيءَ ۽ وهنوار ڪرڻ لاءِ اتي جي رهاڪن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ اڄن ماڻهن جي ٻوليءَ جا لفظ گڏي ڳالهائڻا پيا. جتي انگريز ويا، اتي انگريزن سان ڏيتي ليتي ڪرڻ، بزنس ڪرڻ لاءِ جيڪي اهڙيءَ طرح نيون ٻوليون ٺهيون تن کي ”پڄن“ pidgin (بزنس، بجنس، بجن، ”پڄن“) ٻوليون ڪري سڏيائون. مثلاً ميلائيشيا ۾ ڳالهائيندڙ پڄن انگلش. ٻئي پاسي پورچوگال، اسپين ۽ فرانس جا ماڻهو جڏهن ويسٽ انڊيز يا ڏکڻ امريڪا ۾ پهتا ته اتي جا ماڻهو ڪين ڪريولو ”ڪريول“ (Carioulo, Creole) ڪري سڏڻ لڳا. جيئن پاڻ وٽ انگريزن کي ”ڀورا“ يا ”گورا“ ڪري سڏيندا هئا. انهن گورن، ڀورن

يا ڪريولن سان ڳالهائڻ لاءِ مقامي ماڻهن جيڪي ڳاڍڙ ٻوليون ٺاهيون تن کي ڪريول (Creole) ڪري سڏيائون. پڄن ۽ ڪريول جي هنن اصطلاحن کي، جيڪي دراصل الڳ الڳ تاريخي پس منظر جي پيداوار آهن، مختلف ماڻهو مختلف معنائن ۾ استعمال ڪن ٿا. ڪي اڃا تائين پڄن ۽ ڪريول کي الڳ الڳ ٻوليون ڪري ٿا مڃين: ڪن وري چيو ته جڏهن اهڙيءَ طرح بگڙجي ڪا ٻولي ٺهي ۽ محدود مقصد لاءِ استعمال ٿئي ته اُها ٿي پڄن، پر جڏهن اهڙيءَ طرح اها ٻولي هڪ خاص طبقي جي روزمره استعمال ۾ پکي ٿي وڃي ته اُها ٿي ڪريول. رابرٽ هال ٻولين جي ڪريول ٿيڻ (creolization) جي گهڻ نسلي (polygenetic) نظريي ۾ ٻن منزلن جو ذڪر ڪيو آهي. پهرين منزل مختلف ٻولين ڳالهائيندڙن جي وچ ۾ ڏيتي ليتيءَ جي لاڳاپي سان هڪ تمام بنيادي قسم جي پڄن ٻوليءَ جي حيثيت سان شروع ٿئي ٿي. اها پڄن ٻولي انهن سڀني ٻولين جي عنصرن جي ميلاپ سان ٺهندي، جيڪي اُتي ڳالهايون ويندڙ هونديون. نيٺ اِها آسان ٻولي پنهنجي انهن تجارت ۽ تجسس جي مقصدن جي حدن کان ٻاهر نڪري ايندي، جن جي ڪري شروع ٿي هئي، ۽ اتي جي ڪن ماڻهن جي مائيٽي (مادري) زبان ٿي ويندي. جڏهن ٻولي انهيءَ ٻيءَ منزل تي پهچندي تڏهن ڪيس ڪريول چوندا، ۽ ٿوري ئي وقت ۾ نون لفظن ٺهڻ جو هڪ نئون سلسلو (relexification) شروع ٿي ويندو. ٻوليءَ ۾ نون لفظن جي داخل ٿيڻ سان ٻوليءَ جي جوڙجڪ (ساخت يا گرامر) ۾ به واڌارو ٿيندو. ترقيءَ جي هن نقطي تي پهچي اُها ڪريول ٻولي ان پنگتيءَ جي سڀني ميمبرن تائين پهچي ويندي اهڙيءَ طرح ٻوليءَ جي واڌاري جا اهي تاريخي نمونا (پيٽرن) شروع ٿي ويندا جن ۾ لفظ اُڌارا وٺڻ ۽ اندروني ڦيري سان نوان لفظ ٺاهڻ شامل آهن. اڌار وٺڻ ۽ اندروني ڦيري جهڙا نمونا سڀني زبانن جو خاصو آهن: (هال، 1965).

ڪريولن جي مطالعن مان ڪارن جي مقامي انگريزيءَ جي اصليت تي به ڪجهه نئين روشني پئي آهي. اڳي ماڻهن جو اهو خيال هو ته ڪارن جي ٻولي رڳو ڏکڻ ۾ ڳالهايل اڇن جي محاوري جي وڏيڪ

بگڙيل صورت هئي، پر هاڻي ستيوئرٽ (1967_1968) ، بيلي (1965) ۽ ڊلرڊ (1972_1967)جي تحقيق مان پتو پيو آهي ته ڪارن جي ٻوليءَ ۾ گُولا يا گيچي ۽ ٻين ڪريولن جا لفظ عام طرح ملن ٿا. انهيءَ جي معنيٰ اها ٿي ته ڪارن جي ٻوليءَ ۾ سندن اصلي آفريقي ٻوليءَ جا لفظ اُچار ۽ جملي جي جوڙجڪ جا طريقا اڃا ڪنهن نه ڪنهن بگڙيل صورت ۾ موجود آهن. جن جي ڪري سندن محاورو ٻين محاورن کان آراڙو آهي.

(د) معياري انگريزيءَ جي آراڊاين جي توضيح جا مطالعا:

سماجي لسانيات وارن، جيئن اڳ ڏنوسين ، هڪڙي پاسي غير معياري محاورن جا مطالعا ڪيا ته ٻئي پاسي معياري محاورن جي آراڊاين کي پُرجهڻ ۾ به ڪا ڪسر ڪانه ڇڏيائون. انهيءَ ڪري جو تعليم جو وسيلو اهو محاورو هو ۽ حڪومتن ان تي پئسو خرچ پئي ڪيو. انهن مطالعن مان معياري انگريزيءَ جي آراڊاين (تفريقن، اختلافن يا ويريئيشنز) جا جيڪي ماڊل ظاهر ٿيا آهن، تن مان ٿي ماڊل تعليمي حلقن جي توجه جو مرڪز بڻجي رهيا آهن: گريگريءَ وارو ماڊل (1978 ۽1967) (ڪورڪ ۽ ٻين جو ماڊل (1972)، ۽ سٽريوينز وارو ماڊل (1977ع).

1. ٻوليءَ جي آراڊاين جي توضيح لاءِ گريگري وارو ماڊل:

گهڻن عالمن جي اڳ ڪيل ڪم جي آڌار تي گريگري 1967ع ۾ هڪ ماڊل پيش ڪيو جنهن کي 1978ع ۾ وري سڌاري ورجايو اٿس. پنهنجي هن ماڊل ۾ گريگريءَ مختلف آراڊاين کي پرکڻ جا هيٺيان پهلو ٽاڪيا آهن:

1. حاوراتي (ڊايالڪٽ) لحاظ سان ٿيندڙ آراڊايون. (ڏسو چارٽ پهريون)
2. ٻه نمونيائي (ٻن ٽائيپن وارين. ڊايا ٽائپڪ) لحاظ سان ٿيندڙ آراڊايون. (ڏسو چارٽ ٻيون)
2. واپرائيندڙ جي وسيلي (user's medium) جي لحاظ سان ٿيندڙ آراڊايون(ڏسو چارٽ ٽيون)

1. محاوراتي لحاظ سان پيدا ٿيندڙ آراڊايون:

هي آراڊايون پنجن قسمن جون آهن:

(الف) واپرائيندڙ جي شخصيت جي اعتبار کان اسرندڙ ذاتي آراڊايون (Idiolectal varieties) ٿهنديون جيئن چوندا ته هيءَ فلاڻي جي ٻولي آهي. لکيل ٻولي جي لحاظ کان چئي سگهجي ٿو ته هيءَ ڪاڪي پيرو مل جي ٻولي آهي، هيءَ مرزا قليچ بيگ جي، هيءَ ميران محمد شاهه جي، ۽ هيءَ غلام محمد گراميءَ جي ٻولي آهي. ڳالهايل ٻوليءَ مان نه ڏسندڙ ماڻهو به آواز ٻُڌي، ٻڌائي سگهندو ته ڪير پيو ڳالهائي. ذاتي آراڊايون اُچارن، لفظن جي چونڊ ۽ گرامر جي واهپي مان سڃاڻي سگهبيون.

(ب) زماني اصليت جي لحاظ کان ٿيندڙ آراڊايون (varieties according to temporal provenance). جيئن چئجي ته هيءَ پندرهين صديءَ جي ٻولي آهي، هيءَ اوڻيهين صديءَ جي، يا ويهين صديءَ يا آزاديءَ کان اڳ يا پوءِ جي فلاڻي ڏهاڪي جي، جنگ کان اڳ جي، يا پوءِ جي وغيره.

(ج) جاگرافيائي اصليت وارين يا فاصلاتي آراڊايون (Geographical or spatial varieties) جيئن برطانيه جي انگريزي امريڪا، آسٽريليا، نيوزيلنڊ، هند – پاڪ يا آفريڪا جون انگريزيون. يا جيئن پاڻ چونداسين ته هيءَ لاڙ جي، وچ جي، يا سري جي سنڌي آهي يا هيءَ شڪارپور جي يا خيرپور جي سنڌي آهي، يا هيءَ هندوستان جي سنڌي آهي.

(د)واپرائيندڙ جي سماجي اصليت وارين آراڊايون (varieties according to social provenance) جيئن مٿئين طبقي جي ٻولي، نوجوانن جي، يا پوڙهن جي ٻولي.

(هـ) واپرائيندڙ جي سمجهه ۾ اچي سگهڻ جي اعتبار سان ٿهندڙ آراڊايون، (varieties according to range of intelligibility) جيئن چئجي ته ڪا معياري آرڊائي آهي ته ڪا غير معياري.

2. ڊاياٽائيڪ پهلوئن وارين آراڊايون:

هن سري هيٺ گريگريءَ هي آراڊايون ڇاٽايون آهن:

(الف) واپرائيندڙ جي مقصد (Purpose) وارين آراڊايون. جيئن: (1) فني يا (2) غير فني.

(ب) واپرائيندڙجي وسيلي (ميڊيم) واريون آراڏايون:
جيئن (1) ڳالهايل ٻولي، يا (2) لکيل ٻولي.
(ج) مخاطب سان لاڳاپي (گهاتائپ يا ڇڏائپ) ظاهر ڪرڻ واريون آراڏايون. مثلاً:

(1) ذاتي سطح تي:
(1) رسمي آراڏايون
(2) غير رسمي آراڏايون.
(2) مقصدي سطح تي:
(1) سکيائي (تعليمي) آراڏايون
(2) غير تعليمي آراڏايون

گريگريءَ لکيل ۽ ڳالهايل آراڏاين ۾ وري وڏيڪ فرق اهو رکيو آهي.
1. ڳالهايل آراڏايون
(الف) في البديهہ آراڏايون گفتگو (Spontaneous
- Conversing)
- (monloguing)

۾ استعمال ٿيندڙ آراڏايون،
پنهنجي منهن ڳالهايل آراڏايون،
(ب) غير في البديهہ (non – spontareous)
قرأت (لئي) سان پڙهجڻ واريون آراڏايون، (reciting)
لکيل شيون پڙهجڻ واريون آراڏايون.
2. لکيل آراڏايون
اها آرڏائي جنهن ۾ لکيل ڳالهہ ائين پڙهجي جڻ اُها لکيل نہ هجي.
لکيل ٻوليءَ واري اُها آراڏائي جيڪا ضروري ناهي تہ ڪڏهن پڙهي وڃي.

ٽيبل پهريون

گريگري جي مضمون "آراڏاين جي تفريق جا پهلو" تان ورتل ٿي چارٽ:
چارٽ پهريون: محاوراتي آراڏاين جي تفريق جا تجويز ڪيل قسم
Suggested categories of dialectal variety differentiation

	Situational Categories	Contextual Categories	Examples of English varieties (descriptive contextual categories)
	individuality	idiolect	Mr. X' s English, Miss Y's English
	temporal provenance	temporal dialect	Old English, Modern English
User's	geographical provenance	geographical dialect	British English, American English
	social provenance	social dialect	Upper Class English, Middle Class English
	range of intelligibility	standard/non-standard dialect	Standard English, Non- Standard English

DIALECTAL VAF the linguistic reflection of reasonably pern characteristics of the USER in language situations

ٽيبل پيون

گريگري جو پيون چارٽ: آراڳاين جي ٻه– پهلوئي (ڊاياٽاپڪ) تفريق جا تجويز ڪيل قسم

Suggested categories of diatypic variety differentiation

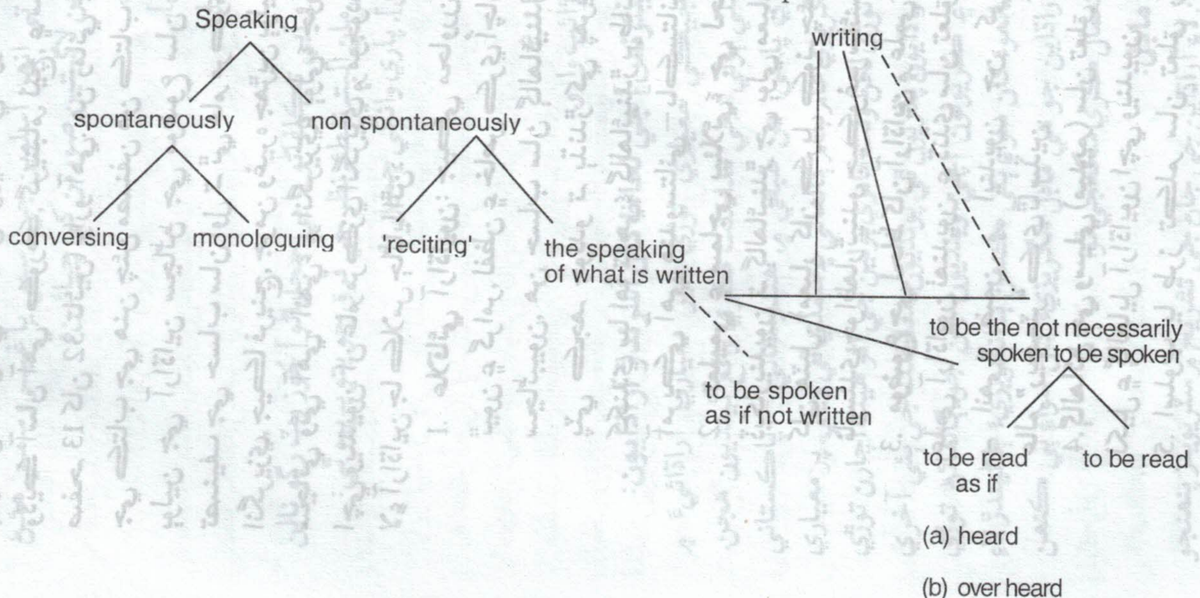
	situational categories	contextual categories	example of English varieties (descriptive contextual categories)
	purposive role	field of discourse	Technical English, Non- Technical English
	medium relationship	mode of discourse	Spoken English, Written English
User's	addresses relationship	tenor of discourse	
	(a) personal	personal tenor	Formal English, Informal English
	(b) functional	functional tenor	Didactic English, Non- Didactic English

DIALECTAL VAR
the linguistic
reflection of
recurrent
characteristics
user's USE of
language in

ٽيبل ٽيون

گريگري جو ٽيون چارٽ: "واپرائيندڙ جي وسيلي جي تعلق جي لحاظ کان ٿيندڙ آراڳايون"

suggested distinctions along the dimension of situation variation categorised as user's medium relationship

1. ڪورڪ ۽ سنڌس ساٿين جو ماڊل:

هيو ماڊل جنهن کي سمجهڻ توڙي عملي طور استعمال ڪرڻ نسبتاً وڌيڪ آسان آهي. ڪورڪ، گرينبام، ليچ ۽ سوار توڪ (1972 صفحه 13 کان 32 تائين) وارو آهي. هن زماني جي مشهور گرامر جي ڪتاب جي هنن چئن مصنفن هن ڪتاب جي شروعات ئي ٻولين جي آراڊاين سڃاڻڻ جي موضوع سان ڪئي آهي. هن تصنيف جي حساب سان اول ته تي عام مرڪزي (ڪامن ڪور) انگريزي، جيڪا فرينچ، جرمن وغيره جهڙين ٻولين کان ڌار ڪري سڃاتي وئي آهي. انهيءَ ۾ انگريزيءَ ٻوليءَ جون مڙئي آراڊايون اچي وينديون. ان عام مرڪزي انگريزي ۾ موجوده آراڊاين سڃاڻڻ لاءِ آراڊاين جا ڪلاس ڇاٽيا اٿن:

1. **علائقائي آراڊايون:** جيڪي محاورن سان تعلق رکن ٿيون ۽ گرامر، لفظن ۽ خاص ڪري اُچارن جي فرقن مان سڃاڻبيون. هن حساب سان ڳالهائيندڙ جيئن ئي وات پٽي ڪجهه چوندو ته ٻڌندڙ کي پهرين ڳالهه جيڪا ڪڪندي سا اِها ته هيءَ ڳالهائيندڙ برطانوي باشندو آهي، آمريڪي آهي، هندوستاني – پاڪستاني آهي وغيره.
2. **تعليمي ۽ سماجي بيٺلائيءَ جي لحاظ کان آراڊايون** ڏيکارينديون ته ڳالهائيندڙ جي ٻولي معياري آهي يا معيار کان هٽيل. (معيار کان ڪريل ڪونه چئبو جو اُن ۾ ذاتي ناپسندي جو اظهار ٿيندو جيڪو غير سائنسي ڪم ٿيندو).
3. **موضوع جي لحاظ کان آراڊاين ۾ علمي (سائنسي) ۽ غير** علمي آراڊايون نهنديون، ۽ ڌنڌي سان تعلق رکندڙ آراڊايون به انهيءَ ضمن ۾ اينديون جن کي لسانيات جا عالم "ريجسٽر" ڪري ٿا سڏين.
4. **ڳالهائڻ جي وسيلي (ميڊيم)** سان تعلق رکندڙ آراڊاين ۾ لکيل ۽ ڳالهايل آراڊايون اچي وينديون.
5. اسلوب يا طرز تڪلم سان تعلق رکندڙ آراڊايون:

جيڪي ڳالهائيندڙ جي ذهني ائٽيٽيوڊ (attitude) سان تعلق رکن ٿيون. جوز (Joos) جي اڳي پيش ڪيل ماڊل [1967] تي انهن اسلوبن جي رسمي يا غير رسمي هئڻ جي پنجن لاڳيتين صورتن کي ڇيائون:

[1] سخت يا ٺوس،
[2] رسمي [فارمل]،
[3] طبعي يا نيچرل،
[4] غير رسمي ۽
[5] ويجهڙائپ وارو [بي تڪلفاڻو يا بي حجاباڻو] جُوز وٽ رڳو نالن جو فرق هو جنهن مان البته نقطهٔ نظر جي فرق جو پتو به پيو ٿي:
[1] منجمد [فروزن]، پاري وانگي ڄميل
[2] رسمي،
[3] مشاورتي،
[4] بي اونائيءَ وارو ۽
[5] وڌيڪ ويجهڙائپ وارو

مداخلت [انٽرفيئرنس] جي لحاظ کان اُسرندڙ آراڊايون:

اهي آراڊايون جيڪي معياري توڙي غير معياري آراڊائيءَ ۾ ڳالهائيندڙ جي اصلي ٻوليءَ جي مداخلت ڪري واقع ٿينديون هجن. گهڻ مداخلت واري پاسي، هن طبقي ۾ هندوستاني – پاڪستاني انگريزيون، جتي انگريزي عام جام ڳالهائي ۽ سمڏي ٿي وڃي، پر معياري محاوري ۾ ڳالهائڻ توڙي لکڻ وقت مادري ٻولين جي اثر هيٺ اُچارن توڙي لفظن جي چونڊ ۾ آراڊايون پڌريون ٿي پونديون. مداخلت جي ٻئي آخري چيڙي تي پڄنون ۽ ڪريولون اچي وينديون جن جو ڳالهائڻ توڙي سمجهڻ اُتي جي ماڻهوءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن به انگريزيءَ ڄاڻيندڙ لاءِ ناممڪن هوندو. آراڊاين جو هي ماڊل انگريزيءَ کان سواءِ ٻي ڪنهن ٻوليءَ جي لاءِ به استعمال ڪري سگهجي ٿو.

3. اسٽريونز جو ماڊل:

تعليمي مقصدن لاءِ آراڊاين جي ڄاڻ جي تشريح ۾ سٽريوينز پنهنجو

هيءَ ماڊل 1977ع ۾ پيش ڪيو. جنهن ۾ ڪنهن ٻه زبان جي آراڏاين کي عملي مقصد لاءِ ٽن سِرَن هيٺ ورهائي سگهجي ٿو.

(1) اُهي آراڏايون جيڪي واپرائيندڙ (user) جي فرقن سان تعلق رکنديون هجن.

(2) اُهي آراڏايون جيڪي واهپي (uses) جي فرقن سان تعلق رکنديون هجن.

(3) اُهي آراڏايون جيڪي سماجي تعلقات (social relation) جي فرقن سان تعلق رکنديون هجن.

1. واپرائيندڙ جي فرق سان واسطو رکندڙ آراڏايون ڏيکارينديون ته واپرائيندڙ جي علائقائي اصليت ڪهڙي آهي (يعني ڪٿي جو رهاڪو آهي)؛ ۽ سندس سماجي ۽ تعليمي تاريخ ڪهڙي آهي. (يعني ڪهڙي سماجي طبقي مان آيل آهي ۽ تعليم ڪيتري اٿس). انهيءَ حساب سان جيڪي آراڏايون پيدا ٿين ٿيون، انهن کي سٽريونز محاورن (ڊايالِيڪٽن) ۽ لهجن (ايڪسينٽن) جي فرق ۾ ورهائي ٿو. سٽريونز چوي ٿو ته:

"ٻوليءَ جون اُهي صورتون جن ۾ گروهي خصوصيتون هجن...... (پوءِ اُهي ڀلي علائقائي هجن، سماجي هجن، يا طرز تڪلم جون هجن) انهن کي ڊايالِيڪٽ ۽ ايڪسينٽ چئبو."

ڊايا ليڪٽ (dialect) ۽ ايڪسينٽ (accent) ۾ فرق ڪيئن ڪبو؟

سٽريونز (1977ع ص 134) وضاحت ڪندي چوي ٿو ته "جتي سڃاڻپ جا خاص اهڃاڻ رڳو اُچار جا هجن ته ان صورت کي لهجو (ايڪسينٽ) چئبو. جتي سڃاڻپ جا اُهڃاڻ نحوي (گرامر جا) يا صرفي [لفظي] هجن ته اُن صورت کي ڊايالِيڪٽ چئبو." سٽريونز جي چوڻ مطابق انگريزيءَ جي ڪابه آراڏائي ڪابه صورت، جيڪا ڪو به ماڻهو ڪٿي به ڳالهائي يا لکي اها ڪنهن نه ڪنهن

ڊايالِيڪٽ ۾ هوندي. جنهن کي عام طرح معياري انگريزي سڏجي ٿو سا ٽيستائين بي معنيٰ هوندي، جيستائين اهو پڌرو نه ڪجي ته ڪهڙي ڊايالِيڪٽ واري معياري انگريزيءَ جي ڳالهه پئي هلي. وري جڏهن اُها معياري انگريزي ڳالهايل صورت ۾ هوندي ته ڪنهن نه ڪنهن ايڪسينٽ (لهجي) سان واسطو رکندي.

الغرض جڏهن ڳالهائيندڙ ڪا ڳالهه ڪري ٿو ته ٻڌندڙ جهٽ اُن جي متعلق ڪي جاگرافيائي اندازا ڪري ٿو وٺي ته هيءَ ماڻهو ڪٿي جو آهي. اها معلومات هو ٻڌندڙ کي هينئين ڳالهين مان مُهيا ڪري ٿو ڏئي:

1. ڳالهائيندڙ جي علائقائي ڊايالِيڪٽ (محاوري) ۽ اُن سان واسطو رکندڙ علائقائي ايڪسينٽ (لهجي) مان.

1. رڳو پنهنجي علائقائي ايڪسينٽ مان.

لکيل معياري محاورا به وري علائقائي ٿيندا يا غير علائقائي. انهن مان ڪنهن خاص علائقي جي خصوصيتن جي خبر پوندي، يا اهڙي خبر نه پئجي سگهندي مثلاً، سائنسي ۽ صحافتي نوعيت جي ڪتابن توڙي رسالن ۾ سڄي دنيا جا مختلف سائنسدان ۽ صحافي مضمون ڏيندا آهن. پر سندن لکيتن مان لکندڙ جي علائقائي اصليت جو پتو ڪونه پوندو. جيئن انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا ۾ سنڌ ۽ بلوچستان بابت لکيل مضمونن مان لکندڙ جي علائقائي اصليت جي خبر نه پوندي، جيستائين نالي جي مخففن مان ڪنهن ڄاتل سڃاتل ماهر تعليم جي نالي جو پتو نه پوي پر انسائيڪلوپيڊيا جا اهي ماهر جڏهن ڳالهائيندا ته ٻڌندڙ کي جهٽ احساس ٿي ويندو ته هيءُ ماڻهو فلاڻي علائقي جو ناهي يا فلاڻي علائقي جو آهي. اها ڳالهه انهيءَ ڪري ممڪن ٿي سگهندي جو اُهي معياري، غير علائقائي انگريزيءَ جي محاوري (ڊايالِيڪٽ) کي علائقائي لهجي (ايڪسينٽ) سان ڳالهائيندا.

معياري انگريزيءَ جي انهن محاورن ۽ لهجن جي آراڏاين کان سواءِ سٽريونز "ٻيءَ زبان" جي آراڏاين (مثلاً هندوستاني پاڪستاني انگريزيءَ ۽ پجنن ۽ ڪريولن) جو به ذڪر ڪري ٿو.

2. واهپي جي آڌار تي پيدا ٿيندڙ آراڏايون: هنن ۾ قانوني آراڏاين واريون ٻوليون، موسيقيءَ جي ٻوليءَ واري آراڏائي، سنجيده صحافت واري ٻوليءَ جي آراڏائي، ڪرڪيٽ واري ڪمنٽري يا ٻين راندين توڙي ڏنڌن سان واسطو رکڻ واريون آراڏايون اچي وينديون. اهي آراڏايون پنهنجي خاص لفظن جي واهپي، توڙي گرامر ۾ اُچارن جي پهلوئن سان سڃاتيون وينديون. انهن آراڏاين کي ڪي ماڻهو "ريجسٽر" ڪري ٿا سڏين. جيئن چئجي ته تعليم کاتي وارن جي روز مره گفتگو ۾ ڪي خاص الفاظ هوندا، جي وري وري پيا استعمال ٿيندا. ڪاسائي، ڪنير يا ڪوري پنهنجي ڌنڌي آهر ڪي ڳالهيون پنهنجي گفتگو ۾ ضرور هر هر پيا آڻيندا رهندا وغيره.

3. سماجي تعلقات آهر پيدا ٿيندڙ آراڏايون: ڪير ماڻهو ڪنهن سان ڪهڙي موضوع تي ڪهڙي هنڌ ۾ ڪهڙي وقت ڳالهائي ٿو اُن مان سماجي تعلقات واريون آراڏايون پيدا ٿينديون.

باب يارهون

سنڌي ٻوليءَ جي آراڏاين تي تحقيق جا ميدان

جيڪي عالم ۽ محقق سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق ڪرڻ جو شوق رکن ٿا، انهن لاءِ تحقيق جا تمام گهڻا پهلو موجود آهن، جن جي اعتبار سان تحقيق ڪري سگهجي ٿي. اول ته سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافي، لسانياتي ائٽلس ۽ لسانياتي جاگرافيءَ جي حساب سان ڊڪشنرين لکڻ جا ميدان آهن، جيڪي بنيادي آهن ۽ ٻيو مڙئي تحقيقي ڪم هوند اُن کان پوءِ ٿئي. گريئرسن جي ڪم کان اڳتي وڌي لسانيات جي اصولن مطابق هوند اُن ڪم کي اُجهائجي.

اُن کان پوءِ سماجي لسانيات جي مدد سان تحقيقون ڪيون وڃن جن ۾

- نوجوانن ۽ پوڙهن جي ٻوليءَ جون آراڏايون،
- شهر ۽ ٻهراڙيءَ جي ماڻهن جي ٻوليءَ جون آراڏايون،
- مختلف سماجي طبقن جي ماڻهن جي ٻوليءَ جون آراڏايون،
- مختلف علمي لياقت رکندڙن جي ٻوليءَ جون آراڏايون،
- هڪڙي ماڻهوءَ جي مختلف هنڌن ۽ حالتن ۾ ڳالهائڻ واري ٻوليءَ جون آراڏايون وغيره پڌريون ڪيون وڃن.
- اُن کان سواءِ هڪڙي هنڌ جي مختلف زمانن ۾ ٻوليءَ جي آراڏاين تي تحقيق ٿي سگهي ٿي،
- يا هڪڙي زماني ۾ مختلف هنڌن جي ٻوليءَ جي آراڏاين تي تحقيق ٿي سگهي ٿي،
- مختلف ڌنڌن، ڪرتن، پيشن جي ٻولين جي آراڏاين تي تحقيق ٿي سگهي ٿي.

سماجي لسانيات جي مدد سان ٿيندڙ تحقيقن ۾ هڪڙو وڏو ميدان آهي لاڳاپي وارين ٻولين (Languages in Contact) جي آراڏاين تي تحقيق جو. ٿرپارڪر ضلعي ۾ سنڌي ٻوليءَ تي مارواڙي ۽ ترڪي ٻوليءَ جو اثر آهي، اُن ڪري اُتي جي سنڌيءَ جي اُچارن، نحوي ترڪيبن ۽ لفظن جي چونڊ جون ڪهڙيون آراڏايون آهن. جيڪي ٻين ضلعن کان مختلف آهن. يا وري اُتي جي ٿري ۽ مارواڙيءَ تي سنڌيءَ جو ڪهڙو اثر پيو آهي. ٻئي پاسي سرائڪي ۽ بلوچي علائقن ۾ اتي جون ٻوليون، هڪ ٻئي تي اثرانداز ٿي رهيون آهن. اُن جي نتيجي ۾ ڪهڙيون آراڏايون پيدا ٿيون آهن: شهر جي سنڌي ٻوليءَ تي پنجابي، اردو ۽ گجراتي، ميمڻي ۽ مڪراني ٻولين جو اثر پئجي رهيو آهي، اُن ڪري اُتي جي ٻوليءَ جي اُچارن، نحوي ترڪيبن ۽ لفظي چونڊ جي حساب سان مختلف آراڏايون پئدا ٿي رهيون آهن. اُنهن ميدانن تي تحقيق ڪري سگهجي ٿي.

(الف) ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهئي جو سماجي لسانيات تي ٿيل ڪم:

سنڌي ٻوليءَ تي لسانياتي علم جي نقطۂ نگاه سان هيستائين ڪم ٿورو ٿيو آهي. جان بورڊي (1958) ۽ لڇمڻ خوبچنداڻيءَ (1961ع) جي سنڌي صوتيات تي ٿيل ڪمن کان پوءِ ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهئي صاحب يونيورسٽي آو ايسيڪس انگلنڊ ۾ "سنڌي ٻوليءَ جي سماجي لسانيات" جي سري هيٺ پي ايڇ ڊي جي ڊگريءَ لاءِ "سنڌ، پاڪستان ۾ ڳالهائجندڙ سنڌي ٻوليءَ جي آراڏائي ۽ ايندڙ ڦير گهير يا فرق جو مطالعو" جي عنوان هيٺ پنهنجو ٿيسس پيش ڪيو جنهن جو موضوع هو "سماجي لسانيات جي لحاظ کان ڳوناٽي ۽ شهري سنڌي جو تشابهتي مطالعو." سندن ٿيسس جرمنيءَ مان لنڪام يوروپا (EUROPA LINCOM)وارن 2001ع ۾ ڇپايو ۽ ان جو پاڪستاني ايڊيشن 2004ع ۾ آيو آهي.

هن مطالعي ۾ اول ڊاڪٽر ٻگهئي صاحب ٿيسس جي مطالعي جي مقصد ۽ ان جي حدن جي احاطي جو ذڪر ڪندي،

سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ ۽ اتي ڳالهائجندڙ ٻولين جو ذڪر ڪيو آهي. ٽئي باب ۾ تحقيق جي طريقۂ ڪار جو تفصيل ڏنو آهي. ۽ ٻاڻ جيڪو طريقۂ ڪار يا ميٿاڊالاجي اختيار ڪئي اٿس، ان مطابق وچولي سنڌي ڳالهائيندڙ حيدرآباد ۽ پراڻن هالن جي ٻن پنگتين يا ڪميونٽين مان جنس، عمر، تعليم ۽ سماجي مقام جي ڦرڻ مطابق مخبر چونڊي هٿ ڪيائون جن کان ٿن لسانياتي ڦرڻ بابت معلومات حاصل ڪيائون ته:

1. سنڌيءَ ۾ ٻٽا سر (diphthongs) (آءِ،ايءِ،اوءِ) آهن "ياءِ" ماءِ، پيءِ، جوءِ ۽ هوءَ جهڙن لفظن ۾ استعمال ٿين ٿا. انهن جي اچارجڻ جي ڪيفيت هيءَ آهي جو هڪڙي سُر جو اُچار پورو ٿيندئي ٻيو سُر شروع ٿئي ٿو. اُهي ٻٽا سر (ياءِ، پيءِ، ماءِ، ۽ جوءِ) جهڙن لفظن ۾ ظاهر ٿين ٿا.

فاضل محقق اول ته معلوم ڪرڻ چاهي ٿو ته اهڙا ٻٽا سر يا ڊگها آواز (diphthong) هڪ سر (آ) ۾ بدلجن ٿا يا نه. جيئن مثال طور ڳالهائيندڙ (ياءِ) مان (يا)، (پيءِ) مان (پي)، ماءِ مان (ما)، ويهه مان وي، ۽ جوءِ مان (جو) چوندا هجن. ۽ جيڪڏهن اها تبديل ٿئي پئي ۽ اهي آواز ائين بدلجن پيا فاضل محقق معلوم ڪرڻ چاهي ٿو ته اهي ڪير ڳالهائيندڙ آهن. ڪهڙيءَ جنس وارا، ڪهڙيءَ عمر ۽ ڪيتري تعليم وارا ۽ ڪهڙين حالتن ۾ ڪين اڪيلي سر (Vowel) (آ) ۾ بدلائين ٿا. ٻيو ته اهي ڪهڙا ڳالهائيندڙ آهن جيڪي اهڙي سهڪائي وارو اچار اختيار ڪرڻ بدران پنهنجي اصل ٻٽي سر واري اچار تي قائم رهڻ پسند ڪن ٿا.

2. ٻيو ته سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي آخر ۾ استعمال ٿيندڙ تصريفي حرڪت وارو سر (vowel) ڪري يا حذف ٿئي ٿو يا نه ۽ ڪهڙين - حالتن ۾ ۽ ڪيئن ڳالهائيندڙ ڪيرائي يا حذف ڪري ٿو. جيئن (اڄ جي بدران اڄ، هرڻُ يا هرڻَ جي بدران هرڻ) چون ٿا.

3. ٿيو تہ مورڌني وينجن (retroflex consonant sound) جي فونيمن (phonemes) (ٽ، ڊ، ۽ ڍ) کي اچاريندي گهڙا ڳالهائيندڙ کهڙين حالتن ۾ صاف (ٽ، ڊ ۽ ڍ) کي (ر) جي لار کان سواءِ ۽ کهڙين حالتن ۾ (ر) جي لار سان (ٽر، ڊر ۽ ڍر) الوفون (allophone) سان اچارين ٿا. فاضل مصنف ۽ محقق ان ڏکئي مسئلي کي ائين سولو ڪري پيش ڪيو آهي تہ کهڙين حالتن ۾ انهن آوازن ۾ (ر) اچار ۾ ثابت رهي ٿي ۽ کهڙين حالتن ۾ حذف ٿئي ٿي. جيئن جنڊر يا جنڊ.

ڊاڪٽر صاحب انهيءَ تحقيق ڪرڻ لاءِ جيڪي مخبر هٿ ڪيا تن لاءِ ضروري هو تہ هو پاڻ بہ وچولي سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ هجن. سندن پيءُ ۽ ڏاڏا بہ وچولي سنڌي ڳالهائيندڙ هجن. ۽ جيڪڏهن پرڻيل هجن تہ سندن ازواج (گهر وارا يا گهر واريون) بہ وچولي سنڌي ڳالهائيندڙ هجن.

اهڙي طرح تن لسانياتي قرڻن تي تحقيق ڪرڻ لاءِ تحقيق جي علائقي جو تعين ڪرڻ لاءِ اهو رٿيو ويو تہ هڪ لوڪلٽي وڏي شهر ۽ ٻي ننڍي وسيئن تي مشتمل هجي. جنهن لاءِ حيدرآباد ۽ پراڻا هالا جون بستيون چونڊيون ويون.

سماجي قرڻن مان مخبرن جي سماجي حيثيت، سندن مقامي حالت شهري يا ٻهراڙيءَ وارو (Urban/Rural) هئڻ (حيدرآباد ۽ هالا پراڻا جا رهواسي) جي تعين کان پوءِ سندن جنس، عمر، ۽ تعليم جي قرڻن کي سامهون رکيو ويو. جنس جي لحاظ کان عورتن ۽ مردن جي تعين ڪرڻ کان پوءِ عمر جي قرڻي (variable) کي ٽن گروهن ۾ ورهايائون (جوان 15 سالن کان ٽيهن سالن تائين وارا، وچروٽ يا اڌڙوٽ ٽيهن کان پنجاه سالن وارا ۽ پوڙها پنجاه سالن کان متي وارا.) اهڙيءَ طرح تعليم جي قرڻي کي بہ ٽن گروهن ۾ ورهايائون. (تعليميافتا، وڏي تعليم وارا، ۽ اڻپڙهيل).

اهڙيءَ طرح تحقيق ڪندڙ اول تہ 140 مخبرن کان

گفتگو جا مثالي ٽڪرا هٿ ڪيا، 76 حيدرآباد مان ۽ 64 پراڻن هالن مان. انهن مخبرن جي تعداد کي ٻنهي علائقائي مقامن شهر ۽ ٻهراڙي، عمر، جنس، ۽ تعليم وغيره جي لحاظ کان يڪسان يا هڪساريڪو ڪرڻ لاءِ حيدرآباد مان 22 مخبرن کي ۽ پراڻن هالن مان 13 کي خارج ڪيائون. خارج ڪرڻ جو طريقو اهو ڪيائون جو انگريزي دستور مطابق مخبرن جا نالا يا نمبر ڪاغذ جي ٽڪرن تي لکي انهن کي انگريزي ٽوپلي ۾ وجهي، فال جي قرعي وانگي ويا ڪڍندا. اهڙيءَ طرح باقي رهيل مخبرن جو تعداد ذري گهٽ اعداد و شمار (statistics) جو پرفيڪٽلي هڪ ساريڪو تعداد وڃي بچيو جو حيدرآباد مان 54 باقي رهيل مخبرن مان جنس جي پرڻي مطابق (27 ۽ 27 عورتون ۽ پراڻن هالن مان 51 مخبرن مان 27 مرد ۽ 24 عورتون. (پراڻن هالن جي ٻهراڙيءَ جي علائقي ۾ وڏي تعليم واريون عورتون هٿ ڪونہ آيون.) مختصر طور چئجي تہ مخبر جي وچور وڃي هيئن بيٺي

	پراڻا هالا	حيدرآباد	جملي
جنس 51 عورتون ۽ 54 مرد	27+24	27+27	105
تعليم	15+18+18	18+18+18	105
تعليم	15+18+18	18+18+1	105

فاضل محقق انهن اصل 140 مخبرن سان هيٺين تيرهن موضوعن تي کلي ڪچهري يا ڳالهہ ٻولهہ ڪئي جنهن کي ٽيپ تي رڪارڊ ڪيو ويو.

1. تعليمي نظام متعلق سندن رايا پڇيا ويا.
2. سندن علائقي لڏپلاڻ يا هجرت.
3. ملڪ ۾ امن جي حالت ۽ قانوني نفاذ.
4. علائقي ۾ وندر جون ميسر سهوليتون.
5. شادي.
6. ثقافتي ورثي جو تحفظ.
7. ڪم ڪندڙ تعليمي يافتہ عورتن کي درپيش مسئلا.
8. مخبر ،، جا ذاتي احساسات تہ آيل ڦيرين گهيرين (changes) سان

سنڌن سماج ڪيتري قدر متاثر ٿيو آهي.

9. رڌ پچاءَ جا نسخا (recipes)،
10. راندين جون سهولتون،
11. ٻوليءَ جي بدلجڻ متعلق مخبرن جي راءِ،
12. صحت ۽ صفائي جي خدمتن سان واسطو رکندڙ لوڪل ادارن جي ڪار گذاري،
13. لوڪ ڪهاڻين کي ياد ڪرڻ.

انهن موضوعن تي ڪلي گفتگو ڪان سواءِ مخبر نمبر 39 جيڪو ان وقت 29 سالن جو اسسٽنٽ پروفيسر هو ۽ بظاهر انگلنڊ جون هوائون ڪائي آيو هو انهيءَ کي ٻين راندين جو تہ وڏو شوق هو پر ڏهن ڏونڪن (pins) واري بائولنگ جو وڏو شوقين هو تنهن اهڙو ڪم ڪيو جو پنهنجي گفتگو ۾ انگريزي لفظ تہ استعمال ڪيائين ئي ڪيائين پر 74 دفعا سر ((vowels) استعمال ڪيائين ۽ 51 جاين تي سر حذف ڪيائين. جيڪو 69 سيڪڙو ٿيو انهيءَ ڦرڻي جو. (ص 150)

اهڙي طرح ٿيل گفتگو مان هٿ آيل مواد مان فاضل محقق جو مقصد هو تہ معلوم ڪري تہ ٻهراڙيءَ واري ۽ شهري آراڏائي جي اعداد شمار جي لحاظ سان هڪ ٻئي سان نسبت ڪهڙي هئي ۽ ڪهڙيون آراڏايون چانئجي غالب ٿي وڃڻ جي صلاحيت رکنديون هيون. اهڙي طرح فاضل محقق پنهنجي مواد مان شهري ۽ ٻهراڙيءَ جي آراڏاين جي تناسب معلوم ڪرڻ لاءِ هڪڙو فارمولو بہ ناهي اختيار ڪيو ۽ استعمال ڪيو. (جنهن جي ڪري هن مطالعي کي ڪوائنٽيٽيٽو مطالعو (Quantitative) سڏبو يعني سڄي ويڙهہ آهي انگن اکرن جي هٿيارن جي. جنهن نندي هوندي ڪوڙا پڪا نہ ڪيا ۽ وڏي هوندي (statistician) جي گهر يا آفيس جو در نہ ڪڙڪايو سو هن راند ۾ پوئتي رهجي ويندو. فاضل محقق مون کي ٻڌايو تہ اڳين عالمن جو ڪم هو ڳولهڻ يا سرچ ڪرڻ هاڻوڪن عالمن جو ڪم آهي ان ڳولهيل ڪم تي ريسرچ ڪرڻ يا تحقيق ڪرڻ. ڳالهہ مون کي اهڙي دل سان لڳي جو مون قميص جي پلاند سان قابو ٻڌي رکي آهي. آئندي جي

حياتي هوندي تہ آءٌ بہ اهڙي ئي ريسرچ يا تحقيق ڪندس. پوءِ ڪٿن پاڳا) هن فارمولا جي آڌار تي شهري آراڏائيءَ جي فرڪونسي انڊيڪس (frequency index) برابر هن طريقي سان نڪرندي جو شهري آراڏائيءَ مطابق استعمال ٿيل ڪن لفظن کي جوڙ ڪبو ٻهراڙي ۾ استعمال ٿيل آراڏائيءَ جي عدد سان ان جي جوڙ کي ونڊ ڪبو شهري آراڏائيءَ ۾ استعمال ٿيل ڪل تعداد سان انهيءَ طرح شهري آراڏائيءَ جي فرڪونسي نڪري ايندي ان جي ابتڙ وري طريقو استعمال ڪبو. ٻهراڙيءَ جي فرڪونسي انڊيڪس ڪڍڻ جو.

لفظ جي آخر واري تصريفي حرڪت لاءِ استعمال ٿيندڙ سر جي باقي رکڻ يا محذوف ڪرڻ بابت جيڪڏهن مواد هٿ ڪيو ويو تنهن ۾ هيٺيان مثال خاص طور رڪارڊ ڪيا ويا، هڪڙن مخبرن ڳالهائڻ ۾ تصريفي حرڪتن لاءِ استعمال ٿيندڙ سر (vowel) استعمال ڪيا تہ ٻين نہ ڪيا.

1. (الف) هن ملڪ ۾ امن امان جي صورتحال ڏينهون ڏينهن خراب ٿيندي پئي وڃي.
1. (ب) هن ملڪ ۾ امن امان جي صورتحال ڏينهون ڏينهن خراب ٿيندي پئي وڃي.
2. (الف) اڄڪلهہ جا جوان ماڻهن جو چوڻ ئي ڪو نہ ٿا ڪن.
3. 2. (ب) اڄڪلهہ جا نوجوان ماڻهن جو چوڻ ئي ڪون ٿا ڪن.

ڊاڪٽر صاحب جن ان مان اهو نتيجو ڪڍيو تہ مختلف حرف علت يا وينجنن جي پويان اهو سر جي ڪرڻ يا حذف ٿيڻ جو عمل ٿئي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ پاڻ پنهنجي يادداشت مان مثال ڏنا اٿن جن مان معلوم ٿو ٿئي تہ وچولي لهجي ۾ جيڪو هٽو سر (ڊپٿانگ) آهي ۽ هڪ سر واري جيڪا حرڪت آهي سي ٻئي لاڙي لهجي ۾ ناپيد آهن. مثال طور وچولي ۾ استعمال ٿيندڙ (ياءُ، پيءُ، ماءُ، ويهہ، تريهہ، جوءِ، هرڻ، ڀاڻهہ، ڳالهائجي، شامَ، صُبُوحُ، جاءِ) لاڙي لهجي ۾ آخري سر يا (vowel) کان سواءِ ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. جيئن اهي لفظ (يا، پي، ما، ويہ، ٿي، جو هرڻ، ڀاهہ، ڳالهائج، شام، صُبُح، جا) ڪري اچارجن ٿا. ڪاڪي پيرو مل آڏواڻي

جي حوالي سان چيائون ته سر ڪيرائڻ يا حذف ڪرڻ جو اهو لاڙو هندن ۾ واضح آهي. (ان مان هلندي باب چوٿين ۾ آيل انهيءَ بحث جي نتيجي ڏانهن اشارو به ڪيائون ته مسلمانن جي گفتگو ۾ انهيءَ سُر جي وڌيڪ هٽڻ ۽ هندن جي گفتگو ۾ انهي ٻنهي سر جي نه هٽڻ واري ٻنهي تضاد (dichotomy) جو واسطو متان مسلمانن جي عربيءَ ٻوليءَ سان مذهبي لڳاءُ ۽ هندن جي ان سان لڳاءُ نه هئڻ ڪري هجي. (ص 127). انهيءَ سلسلي ۾ اهو به ورجائين ٿا ته پاڪستان جي ٺهڻ جي نتيجي ۾ ٻولين جي له وچڙ ۾ اچڻ (language in contact) جي ڪري سنڌي ٻوليءَ تي وڏو اثر پيو آهي جو اردوءَ جي اثر ڪري ٻنهي سر جي اڪيلي سر ۾ بدلجڻ ۽ تصريفي سر جي حذف ٿيڻ جي معاملي کي هٿي ملي آهي. (ص 127 ۽ 128) ان جو سبب اهو ڄاڻايو اٿن ته اردوءَ ۾ گهڻا لفظ وينجنن (حرف صحيح وارن) تي ختم ٿين ٿا. جڏهن ته سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظ وينجنن بدران سرن سان ختم ٿين ٿا. وري چون ٿا ته جيڪي اردوءَ جا لفظ سنڌيءَ ۾ داخل ٿين ٿا تن ۾ سنڌي انداز گفتگو جي حساب سان لفظ جي آخر ۾ سُرَ واري حرڪت شامل ٿئي ٿي، ان لاءِ مثال ڏنا اٿن ته سنڌيءَ جي لفظن (ٻني، پورو، ڏگ، چنڊراٽي يا چانڊوڪي، سفلُ، ڳنڍيچوڙ ۽ ڪاٺي) جي بدران اردوءَ مان ورتل لفظ (زمينَ يا کيتي، خالي، رستو، چانڊني، فائيديمندُ، جيب ڪترو خوبصورت) استعمال ٿين ٿا. (132 ۽ 133).

فارسي ۽ عربي جي لفظن کي اردوءَ جي معرفت مستعار وٺڻ جي سلسلي ۾ وضاحت ڪجي ته ائين به چئي سگهجي ٿو ته سنڌ جا علماءَ خود عربي ۽ فارسيءَ جا وڏا ڄاڻو هئا ۽ عربي ۽ فارسيءَ جا الفاظ صدين ۽ قصابن کان سنڌ ۾ استعمال ٿيندا رهيا آهن. ايتري قدر جو انهن جا اُچار ۽ انهن جون معنائون سنڌي روپ وٺي بيٺيون آهن، ۽ سنڌ ۾ استعمال ۾ اچي سنڌيءَ جو حصو بنجي چڪا آهن.

ڊاڪٽر صاحب جن اهڙيءَ طرح ڏيکاريو آهي ته انگريزيءَ مان ورتل لفظ ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ لفظ به سنڌيءَ ۾ اچي سر واري حرڪت سان اچارجن ٿا. (مثلاً اسڪول، ڪاليج، تهذيب،

ڪي بورڊ وغيره (ص 143 کان 146) اهڙيءَ طرح چون ٿا ته اردو ۽ انگريزي جي اثرن ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ ٽي لفظي گروه (lexical classes) پيدا ٿيا آهن. اهي لفظ جيڪي اصلئون سنڌيءَ جا آهن. اردو مان اڌار ورتل الفاظ ۽ انگريزيءَ مان اڌار ورتل. چون ٿا انهن مان پهرئين گروه وارن لفظن ۾ اڻ سيڪڙو سر حذف ٿين ٿا ۽ ٻيانوي سيڪڙو سرن جي باقي رهڻ جو امڪان رهي ٿو. ٻئي ڪلاس (اردوءَ تان مستعار ورتل لفظن ۾) 44 سيڪڙو سر حذف ٿئي ٿو ۽ 56 سيڪڙو باقي رهڻ جو امڪان رهي ٿو ۽ ٽئي ڪلاس (انگريزيءَ تان ورتل لفظن) ۾ ٻٽيهه سيڪڙو سر محذوف ٿيڻ جو امڪان آهي ۽ اٺهٺ سيڪڙو سر داخل ٿيڻ جو امڪان آهي.

ڇهين باب ۾، جتي ٻگهئي صاحب مورڊني ويجنن ۾ (ر) جي اچارجڻ يا محذوف ٿيڻ جي ڳالهه ڪئي آهي، اتي ڪنهن آراڪائيءَ جي شاناٿي، معتبر يا باعزت (prestigious) هئڻ جي ڳالهه به ڇيڙي آهي ۽ ڏيکاريو اٿائون ته ڪهڙيءَ طرح خصوصاً وچولي لڪيل پڙهيل عورتون ان ڳالهه تي پڪيون بيٺل هيون ته سنڌن نياڻيون (ڊ، ٿ، وغيره) کي بنا (ر) جي شامل ڪرڻ سان اچارين جو اها آراڪائي وڌيڪ شاناٿي يا معتبري واري آهي. (ص 163 ۽ 164)

البته (تر ۽ ڊر) وارو هيءُ معاملو ڪجهه ڏکيو ۽ ڪجهه منڊل آهي، ان ڪري ان کان اڳ جو ڊاڪٽر ٻگهئي صاحب جي ڳالهه پاڻ کي سمجهه ۾ اچي ڪي وضاحتون پيش ڪرڻ ضروري آهن. اول ته هي مسئلو انگريزيءَ ۾ ستار واٽر يا هارڊ (star, water, hard) جهڙن لفظن جي اچارڻ جي مسئلي کان مختلف آهي، جنهن ۾ (ر) فونيم هارڊ، واٽر، يا ستار جهڙن لفظن ۾ اصلئون موجود آهي پر اچارڻ وقت انگريزن جي ڪن لهجن ۾ حذف ٿئي ٿي ۽ انهن لفظن جو اچار (ستا)، (واٽ) ۽ (هاڊ) (sta:; wa: ta; and ha: d;) (ر) کان سواءِ ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. دراصل انهن لفظن ۾ (ر) اصلئون فونيم جي حيثيت ۾ موجود آهي ۽ فونيم جي حيثيت ۾ حذف ٿي ٻڌڻ ۾ نه ٿي اچي. انگريز اهو ڄاڻن ٿا، ان قياس تي جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ (ر) جي حذف جي ڳالهه ٻڌائون ته سنڌن دل کي لوڏوئي ڪو نه

آيو. سنڌيءَ جي مورڌني (retroflex) آوازن ۾ (ٽ، ڊ) وغيره جي اصل حيثيت فونيمڪ آهي، (ٽ ۽ ٽر وغيره ان جون الوفونڪ حيثيتون آهن. انهن جي (ر) کي حذف يا ثابت ڌڏهن چٽيو جڏهن اصل فونيم (ٽر، ڊر، وغيره) هوندو ۽ (ري) سان يا (ري) ڪان سواءِ اچار سندس الوفونڪ آراڌايون هونديون. ٻي ڳالهه ته سنسڪرت ۾ مورڌني آوازن بدران (تر، در) پتر، چندر آهن. سنڌيءَ ۾ اهي آواز بدلجي پٽ يا پٽر ۽ چنڊ يا چنڊر ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. سنسڪرت ۾ ٻيو هڪڙو آواز آهي، جيڪو ڳڏيل فونيم (ڪش) ٻڌڻ ۾ ايندو جيئن لڪشمڻ جيڪو سنڌيءَ ۾ جڏهن اچي ٿو ته لڇمڻ يا لکمڻ ۾ بدلجي وڃي ٿو. ايران جي ڪن علائقن ۾ (ڪ) اهڙي نموني اچارجي ٿو جو پاڻ کي سنسڪرت جي (ڪش) وانگي ٻڌڻ ۾ ايندو جيئن (ا^ ڪبر) چوندا ته پاڻ کي ٻڌڻ ۾ ايندو (ا^ ڪشبر). انهيءَ ڪان سواءِ جيئن ڪجھ اڳي بيان ڪيوسين، ڪي عربي ڳالهائيندڙ جمال کي گمال، قلب کي گلب ۽ ڪثير کي چٽير چوندا آهن، ۽ حيدرآباد دکن وارا ۽ ايراني قرآن کي غرآن اچاريندا آهن. انهيءَ لحاظ ڪان چئجي ته سنڌي، اردو، فارسي ۾ ته (ج ۽ گ) ٻئي الڳ الڳ فونيم آهن، پر عربيءَ ۾ هڪڙي فونيم جا ٻه الوفون آهن. اهڙيءَ طرح (ڪ ۽ چ) پاڻ وٽ الڳ الڳ فونيم آهن، پر گلف واري عربي علائقي ۾ هڪڙي فونيم جا ٻه الوفون آهن. اهريءَ طرح (ڪ) ته ڪاف آهي پر ايران جي ڪنهن حصي ۾ (ڪش) جي عجب جهڙي صوفي اظهار سان پڌرو ٿو ٿئي، اها ان جي هڪ صوفي آراڌائي (الوفونڪ آراڌائي آهي.) بلڪل اهڙيءَ طرح سنڌيءَ جي (ٽ، ڊ، ٿ وغيره) جي فونيمن (Phonemes) کي جڏهن ماٺو سنڌ ۾ اچارين ٿا ته ڪي (ڊ، ٽ) چوندي زبان کي اهڙو ترڪائين ٿا جو (ڊر، ٽر، ٿر) وغيره ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. اهي (ڊر ۽ ڊ، ٿ ۽ ٿر وغيره) ساڳين فونيمن جون الوفونڪ آراڌايون آهن.

ڊاڪٽر ٻگهئي صاحب جي ٿيسس جي نتيجن تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو ته پاڻ اها دعوي ڪندي ڏسڻ ۾ اچن ٿا ته شهري (urban) مخبر يعني حيدرآباد شهر جا ڳالهائيندڙ ٻهراڙي (rural) يعني هالن پراڻن جي ڳالهائيندڙن جي مقابلي ۾ نون لاڙن ڏانهن زياده لڙيل

آهن. ۽ پاڻ پيشگوئي ڪن ٿا ته پراڻن هالن وارا به سگهو ئي نواڻين ڏانهن ورڻ شروع ڪندا جو انهن جي ٻوليءَ تي شهري ٻوليءَ جو اثر ٿيندو ويندو. ان جو ڪارڻ اهو ڄاڻائين ٿا ته ابلاغ جي ذريعن جي نوڙي يا رسي شهر توڙي ٻهراڙيءَ جي ڳالهائيندڙن جي ڳچيءَ ڏانهن سوڙهي ٿيندي وڃي.

1. ٻڻي سر جي هيڪلي سر ۾ بدلجڻ بابت اهو چون ٿا ته ڳالهائيندڙ يا مخبر جيتري قدر نوجوان ۽ وڌيڪ پڙهيل هوندا اوتري قدر اهي شهري آراڌائيءَ ڏانهن وڌيڪ لڙيل ڏسڻ ۾ ايندا.
2. لفظن ۾ تصريفي سرن جي محذوف ٿيڻ بابت پاڻ نتيجو اهو ڪڍيو اٿن ته عمر جو ڦرڻو ان معاملي ۾ تمام اهم آهي. (يعني وڏي عمر وارا پنهنجي گفتگو ۾ اهي سر باقي رکن ٿا ۽ ننڍي وهيءَ وارا حذف ڪرڻ ڏانهن لاڙو رکن ٿا.
3. مورڌني وينجن (ٽ، ڊ، وغيره) سان (ر) جي اچارڻ واريءَ آراڌائيءَ بابت به چون ٿا ته تعليم ڪان وڌيڪ عمر ان ڏس ۾ وڏو رول ادا ٿي ڪيو.
4. جنسي تقسيم سان پيدا ٿيل آراڌاين تي وڌيڪ ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ ڪان احتراز (پاسو) ڪندي، ان تي وڌيڪ تحقيق ڏانهن توجه ڇڪائين ٿا.

ڊاڪٽر صاحب پنگتيءَ جي ڇڪ ۽ فرد جي آزاديءَ جي لاڙي واري ڪشا ڪش ڏانهن اشارو ڪندي چون ٿا ته سندن حيدرآباد ۽ هالا جي ٻن پنگتين جي ٻولين جي هن مطالعي مان معلوم ٿيندو ته ٻوليون ڪيئن بدلجن ٿيون ۽ منجهن ڪيئن آراڌايون ٿين ٿيون، ۽ پنگتين جي انهيءَ ضرورت ڏانهن توجه ڇڪجي ٿو ته ٻوليءَ جي هيڪڙائي ۽ وحدت ۽ استقامت ڪيئن قائم رکيا وڃن.

(ب) سماجي لسانيات، ٻوليءَ جي رٿابندي، ۽ تعليم:

لسانياتي جاگرافي، سماجي لسانيات، ۽ ٻوليءَ جي آراڌاين تي گذريل اڌ صديءَ ۾ جيڪي تحقيقي ڪم ٿيا آهن، انهن تعليمي ميدانن ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن جي سوچ ويچار تي وڏو اثر ڇڏيو آهي. هنن علمن جي

اڻاٺ واري زماني ۾ ماڻهن جي فڪر ۽ عمل ۾ جيڪا غير فطري سختي هئي، ۽ جيڪا لچڪ جي اڻاٺ هئي، يا فردن ۽ گروهن جي نقطئہ نظر کي نہ ڏسڻ جي جيڪا منفي صلاحيت هئي، اُن ۾ هاڻي گهڻو فرق اچي ويو آهي. ٻين جي ٻولين سان نفرت ۽ پنهنجي ٻوليءَ سان چريائپ جي حد تائين پيار واري صلاحيت جي بدران هاڻي ٻين جي ٻولين لاءِ عزت ۽ پنهنجي ٻولين کي سائنسي نقطئہ نظر سان ڏسڻ جي تمنا پيدا ٿي رهي آهي. انهيءَ لچڪ ۽ نرميءَ جي ڪري خاص ماڻهو ٻولين جا ماهر آراڏاين کي عزت جي نظر سان ڏسن ٿا. انهن تحقيقي ڪمن جي نتيجي ۾ لکيل ٻوليءَ جي بدران هاڻي ڳالهايل ٻولي تحقيق جو مرڪز بڻجي وئي آهي ۽ ٻوليءَ جي صحيح يا غلط جو معيار جيڪو اڳي گرامر جي ڄاڻوءَ کي سمجهندا هئا، اُهو اعزاز اُن ماڻهوءَ کان ڦري ٻوليءَ جي اصل ڳالهائيندڙ مالڪ جي حوالي ڪيو ويو آهي. هاڻي ٻولي اها صحيح ناهي جيڪا گرامر وارو چوي، پر جنهن بابت ڳالهائيندڙن جي ايقاني قوت (Intuition) چوي. گهڻ ٻوليائي (ملٽي لنگول) ماحول ۾ اڳي جو پنڊت چوندا هئا تہ قوم يا گروهہ جي بقاءَ ۽ وحدت لاءِ ضروري آهي تہ ماڻهو پنهنجي اختلافن ۽ آراڏاين کي وساري هيڪڙائي اختيار ڪن. اُها ڳالهہ هاڻي غير علمي ۽ غير فطري ثابت ٿي چُڪي آهي. هاڻي ماڻهن تي واضح ٿي چڪو آهي تہ وحدت لاءِ ڪثرت ضروري آهي، آراڏايون فطري آهن ۽ انهن کي هيسائڻ ۽ دٻائڻ سان غير فطري حالتون پيدا ٿين ٿيون. جيڪي قومن ۽ گروهن جي صحت لاءِ سٺيون ناهن. جڏهن اِهو صاف ظاهر آهي تہ سيڪو ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ، پنهنجي لهجي ۽ پنهنجي محاوري سان فطري چاهہ رکي ٿو تڏهن ماڻهن کان پنهنجي شيءِ ڦري مٿن ٻي ڪا ڌاري ڳالهہ مڙهڻ قدرت جي قانون جي خلاف آهي ۽ ان مان نڪي ڪو سماجي ڀلائيءَ جو آسرو رکي سگهبو نڪي ڪنهن سياسي حل جي اُميد رکي سگهبي. نڪي ان مان ڪو لسانياتي مونجهارو حل ٿي سگهندو.

اهڙين حالتن ۾ قومن ۽ گروهن جي لاءِ لازمي ٿيندو تہ ٻوليءَ جي رٿابندي صحيح ڏس تي ڪن. جنهن ۾ فيصلا ڪيا وڃن تہ ڪهڙين

ٻولين جو تعليم ۾ ڪيترو حصو هوندو ۽ انهن ٻولين کي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ لاءِ ڪهڙا اُپاءَ ورتا ويندا.

ٻوليءَ جي رٿابندي وارو علم (Language planning) هاڻي تعليم جي ماهرن، ڪتاب لکندڙن ۽ ناهيندڙن، پڙهائيندڙن ۽ حڪومت جون پاليسيون ناهيندڙن، سڀني ماڻهن لاءِ لازمي آهي. لئنگوج پلاننگ لسانيات جي هڪ نئين شاخ آهي، جنهن تي گذريل پنجاهہ سالن کان ڪم ٿي رهيو آهي.

ٻوليءَ جي صحيح رٿابندي ڪرڻ کان اڳ اِهو ضروري ٿيندو تہ اهڙي رٿابندي ڪرڻ واري کي ٻوليءَ جي آراڏاين جو صحيح علم هجي ۽ رٿابنديءَ وارن کي صحيح قسم جي ڄاڻ هجي تہ ڪهڙا فيصلا ڪهڙن اصولن مطابق ڪيئن ڪرڻا آهن. رٿابندي ڪرڻ تي جيڪي ماڻهو مامور هجن، انهن لاءِ لازمي هوندو تہ اهڙي تربيت ۽ ڄاڻ حاصل ڪن، جنهن جي آڌار تي، جوش ۽ جذبي جي بدران عقل ۽ عملي قدمن جي لحاظ کان فيصلا ڪري سگهن.

ماڻهوءَ کي جيڪڏهن هن ڌرتيءَ تي سک، سانت، صلح ۽ آبروءَ سان رهڻو آهي تہ اهو محبت، ميٺ ۽ هڪ ٻئي لاءِ عزت ۽ احترام، سهپ ۽ برداشت جي جذبن ذريعي سان ئي ممڪن ٿي سگهي ٿو. انهيءَ لاءِ ماڻهوءَ کي ڳُتي جي ٻچ مان نڪري، ڏيڏر واري کوهہ مان ٻاهر اچي، "منهنجي واڙي وسي، ٻين جي ٻلي پينگ تي وڃي" واري اصول کي ترڪ ڪري "جهانن جو خير" گهري "دوست مٺا دلدار عالم سڀ آباد ڪرين" وارو نعرو هڻي، پنهنجو بہ خير ۽ پر جو بہ خير گهرڻو پوندو. "ڀلي تہ ٻرَ وسن، ڀلي تہ ٿرَ وسن، ڀلي وسن ترايون." سيئي جهان جيڪي خلقيا اٿس، تن تي ڀلي وسون ڪري، پر اُسان جو پنهنجو خير بہ ڪري، دهلي، دکن، ڪابل ۽ قنڌار جو خير هجي، پر پوءِ ڀلي:

"سائينم سدائين، ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!"

ٻولي، تهذيب ۽ تمدن پاڻ ۾ تمام ويجهو لاڳاپو رکن ٿا ۽ انهن ۾ خوبصورتي ۽ رنگيني پيدا ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ آراڏاين جي

موجودگيءَ کي سهپ ۽ برداشت واري جذبي سان ڏسڻ سگهجي. اهو علم ٻن طريقن سان حاصل ڪري سگهجي ٿو:

پهريون طريقو انهن لاءِ آهي جيڪي عملي ۽ تجرباتي (Empirical) علم ۾ ويساهه رکن ٿا. انهن کي جڳائي ته پاڻ تلاش ۾ جستجو ڪري ڏسن ته ڪيئن معاشري ۾ آراڏايون موجود آهن. جن کي سمجهڻ جي ضرورت آهي. دل ۾ تمنا ڪرڻ سان اهي آراڏايون متجي ڪونه وينديون. ۽ اهڙي تمنا ڪرڻ عقل سان دشمني ۽ اخلاقيات سان وير پرائڻ جي برابر ٿيندو.

ٻيو طريقو انهن لاءِ آهي جيڪي وحي جي معرفت آيل علم تي ويساهه رکن ٿا. جيڪڏهن اهي ويچار ڪن ته رب پاڪ ڪيئن ڌرتيءَ جا علائقا مختلف نمونن وارا پيدا ڪيا. ڪيئن آسمان يا فضا ۽ آب و هوا کي الڳ الڳ ڌرتيءَ جي حصن جي لحاظ کان آراڏو ڪيائين. انهي زمين ۽ آسمان جي نسبت سان، ڪيئن ماڻهن جي ٻولين ۽ رنگن کي مختلف ڪيائين. نه رڳو انسانن جون ٻوليون آراڏايون جوڙيائين. پر سندن رنگ به الڳ الڳ ڪيائين. اهي سڀ ڏٽي تعاليٰ جون آيتون يا نشانيون آهن. انهن جي آراڏاين سان ئي دنيا جي زينت ۽ رنگيني قائم آهي. جن کي خدا هڪڙي طريقي سان خلقيو آهي ۽ آراڏو بنايو آهي. تن کي متائي جيڪڏهن ماڻهو پائنين ته سڄي ڌرتيءَ تي هڪ جهڙي مٽي هجي، هڪ جهڙا گل، ميوا ۽ گاهه پيدا ٿين ۽ سڄي ڌرتيءَ تي هڪ جهڙو آسمان، هڪ جهڙي فضا ۽ هڪ جهڙي آب هوا هجي، سڄي دنيا جا ماڻهو هڪ ٻولي ڳالهائين ۽ سڄي ڌرتيءَ جا ماڻهو هڪ جهڙي هاٿي ڪاٺي ۽ هڪ رنگ روپ وارا هجن ته اهو ڪفران نعمت ٿيندو ۽ قدرت سان وير وجهڻ جي برابر ٿيندو.

جيڪڏهن ڏٽي تعاليٰ چاهي ها ته هڪڙي نموني جي زمين، هڪڙي نموني جي آب و هوا ۽ فضا، هڪڙي نموني جي ٻولي ۽ هڪڙي نموني جو رنگ سڄي ڌرتيءَ تي چاڻنجي وجي ته هو وس وارو هو پر پاڻ قدرت واري ائين ڪرڻ مناسب نه ڄاتو ۽ انهن چڱني شين ۾ اختلاف يا آراڏايون پيدا ڪيائين ۽ پاڻ چيائين ته اهي آراڏايون علم وارن، عالمن يا سائنسدانن لاءِ نشانيون آهن.

وَمِنۡ اٰيٰتِهٖ خَلۡقُ السَّمٰوٰتِ وَالۡاَرۡضِ
وَاخۡتِلَافُ اَلۡسِنَتِكُمۡ وَاَلۡوَانِكُمۡ
اِنَّ فِىۡ ذٰلِكَ لَاٰيٰتٍ لِّلۡعٰلِمِيۡنَ (الروم 22:30)

۽ سندس نشانين مان آهي آسمانن ۽ زمين جو پيدا ٿيڻ
۽ اوهان جي ٻولين جو آراڏو (مختلف) هئڻ.
۽ اوهان جي رنگن جو (آراڏو هئڻ).
انهن ۾ نشانيون آهن ڄاڻن (عالمن يا سائنسدانن) لاءِ

قرآن حڪيم وٽان هيءَ تنبيهه آهي انهن ماڻهن لاءِ پنهنجي ملڪ جي اصلي ۽ بنيادي ٻولين کي ميساري ڌرتيءَ جي ماڻهن تي هڪ ڌاري ٻولي "قومي ٻولي" جي حيثيت سان مڙهڻ ٿي چاهي ۽ ان شوق ۾ اڌ ملڪ جو وڃائي ويٺا ته به اجا سبق ڪونه سکيوا ٿن.

(ج) ٻوليءَ جون آراڏايون ۽ تعليمي فيصلا:

تعليم جو سڄو نظام هر مرحلي تي ٻوليءَ سان ٻڌل آهي. گهڻين صورتن ۾ تعليم جي زوال يا تباهيءَ جو اصل ۽ اهم سبب ٻوليءَ جو زوال آهي، يعني ٻوليءَ جي صحيح تعليم نه هئڻ ڪري تعليم کي صحيح طرح شاگردن تائين نٿو پهچائي سگهجي. ان ڪري تعليم ڪاتي وارن کي هڪڙي معاشري جي اندر موجود ٻولين جي نسبتي اهميت کي سمجهي، ان سمجهه آهر تعليمي فيصلا ڪرڻ گهرجن. لسانيات جي علم کان سواءِ ۽ خصوصاً ٻولين جي لسانياتي جاگرافيءَ ۽ سماجي لسانيات ۽ ٻولين جي آراڏاين کي سمجهڻ جي علمن کان سواءِ اهڙا فيصلا ڪرڻ ممڪن ناهن. انهن علمن جي پس منظر کان واقفيت کان سواءِ اهڙا فيصلا ڪري ته سگهجن ٿا. ۽ ماڻهو ڪندا رهيا آهن ۽ شايد ڪندا رهندا، پر هڪڙو ڪم رڳا سان ڪجي ۽ ٻيو ڪم بنا رڳا جي ڪجي، ٻنهي جو نتيجو ساڳيو ڪونه ٿيندو. هڪڙو ڪم علم جي روشنيءَ ۾ ڪجي، ۽ هڪڙو اڻ واقفيت واريءَ اونداهي حالت ۾ ڪجي، ٻنهي جو

نتيجو هڪ جهڙو نہ ٿيندو. ٻوليءَ جي تعليم لاءِ ٻوليون سيکاريندڙ استادن کي ٻوليءَ جون خاصيتون، انهن جي اُچارن، ترڪيب، صرف، ۽ لغت جي علمن کان سواءِ لسانياتي جاگرافي، ۽ ٻوليءَ جي آراڌاين جو علم ڄاڻڻ ضروري آهي.

ٻوليءَ جي تعليم تي جيڪي حڪومت جا ادارا مامور آهن، جيستائين انهن سيني کي هڪ جهڙي يا ساڳي تعليم نہ هوندي، تيستائين ڪم جي نوعيت ۽ ان کي اڪلائڻ ۾ جيڪي دشواريون هن وقت پيش آهن، سي برقرار رهنديون. ان ڪري لسانيات ۽ خصوصاً لسانياتي جاگرافي، سماجي لسانيات ۽ ٻوليءَ جي آراڌاين جا علم ۽ لئنگوج پلاننگ جا علم جيتري قدر استادن لاءِ ڄاڻڻ لازمي آهن، اوتروئي نصاب جوڙڻ (بيورو آو ڪريڪيولم) وارن لاءِ، اوتروئي ڪتابن لکڻ (ٽيڪسٽ بڪ بورڊ) وارن لاءِ، اوتروئي امتحان وٺڻ وارن ادارن (بورڊ آو سيڪنڊري ايجوڪيشن ۽ يونيورسٽي) وارن ۽ پڙهائڻ وارن ۽ انتظام رکڻ وارن لاءِ.

عام تعليم کي سڌارڻ لاءِ ٻوليءَ جي تعليم کي سڌارڻو پوندو ۽ ٻوليءَ جي تعليم کي سڌارڻ لاءِ اُن کي جديد علمي ۽ لسانياتي کوجنائن جي نتيجن آهر سيکارڻو پوندو.

پاڱو ٽيون

باب ٻارهون

سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظي ترتيب جو مسئلو

• مُنڍُ:

مهراڻ 1979ع جي ٻئي شماري ۾ "سنڌي ٻوليءَ جو مزاج: سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ اُبتي ٻوليءَ جي دعوي" (1) جي عنوان سان مضمون ڇپيو جنهن ۾ ڪن ڪهاڻيڪارن جي اهڙن جملن جي سٽاءَ تي اعتراض ڪيو ويو جيڪي "فاعل+فعل+ مفعول" واري نحوي قانون جي پيچڪڙي ڪري لکيا ٿا وڃن. ان کان سواءِ ٻوليءَ جي سٽاءَ جي مقصدن (انتخاب، ترتيب، فعل جو لاڳاپو، جهيلارا) جي پابنديءَ جي ضرورت تي بحث ڪري اهو ثابت ڪيو ويو تہ "اٿيو آهيان نند مان" جهڙا جملا غير فطري ۽ غلط آهن (2) اهڙن جملن کي ڪهاڻيڪارن جي ٻوليءَ جي سائنس جي علم کان واقف نہ هئڻ جو ثبوت سڏيو ويو ۽ چيو ويو تہ اُهو سنڌي زبان جي جملن جي سٽاءَ ۾ نحو جي قانون کان اڻ ڄاڻ هجڻ جو وڏي ۾ وڏو ثبوت هو. (3) فاضل مصنف جو خيال هو تہ اهڙي "ابتي ٻولي" لکڻ مان لکندڙن جي "مراد شايد جملن ۽ لفظن کي بنا ڪنهن اصول جي، سواءِ ڪنهن معنيٰ ۽ مفهوم سمجهڻ جي، ڦيرائي ڪڏهن جملي جي منڍ ۾ تہ ڪڏهن وچ ۾ تہ ڪڏهن وري جملي جي آخر ۾ رکڻ آهي" (4).

انهيءَ مضمون پڙهڻ سان ائين معلوم ٿيو تہ ڪن ڪهاڻيڪارن پنهنجن افسانن ۾ "اٿيو آهيان نند مان" جهڙا جملا لکيا

۽ علم وارن ڏنو تہ هنن جملن ۾ فاعل تہ پنهنجي جاءِ تي آهي
ڪونہ.... انهيءَ وچ ۾ هندوستان جي گني سامتاڻي اهڙي ٻوليءَ کي
"ابتي ٻولي" ڪوٺيو (4) معلوم ٿو ٿئي تہ پوءِ انهيءَ معاملي تي گهڻين
سطحن تي بحث شروع ٿي ويو تہ اهڙن جملن کي "ابتي ٻولي چئجي يا
نہ؟ اهڙي ٻوليءَ کي نئون تجربو چئجي يا نہ" انهيءَ کي صحيح ٻولي ۽
فطري ٻولي ڪري مڃجي يا نہ؟ لائق ليکڪ خود انهيءَ خيال جو ٿو
ڏسجي تہ اهڙيءَ ٻوليءَ کي نکي اُبتو سمجهڻ گهرجي نکي نئون
تجربو. انهيءَ ڪري جو اهڙي ٻولي تہ "سنڌي ٻوليءَ سان گڏوگڏ پيئي
هلي"، پوءِ اها نئين ايجاد ڪيئن ٿي؟ (5) اڻين سمجهڻ ۽ چوڻ جي
باوجود اُنهيءَ مقالي ۾ اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي تہ اهڙا
جملا "غلط ۽ غير فطري آهن." (6)

هِنَ زيرنظر باب ۾ اول ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن ۽ گرامر جي
ڄاڻن جو جيڪو اختلاف هلندو اچي، ان جو مختصر جائزو ورتو
ويندو. ان ڪان پوءِ ڳالهايل ۽ لکيل ٻوليءَ جي مختلف لهجن هيٺ ۽
انهن جي مختلف گرامري (نحوي) تقاضائن جي فرق کي واضح ڪري
<u>جهيلار ۽ لفظي ترتيب</u> جي معيارن تي انگريزي، اردو، فارسي ۽ سنڌي
ٻولين کي پرکيو ويندو جنهن مان پڌرو ٿيندو تہ رڳو هڪ ئي لفظي
ترتيب ۾ جهيلار جو مرڪز جملي ۾ جاءِ مٽائي سگهي ٿو پر ڪڏهن
ڪڏهن جهيلار جو مرڪز (Focus of intonation) ۽ جملي جو موضوع
(Theme) هڪ ئي سگهن ٿا. جن جي ڪري دنيا جي مڙني ٻولين،
ويندي انگريزي زبان ۾ بہ ضرورت جي لحاظ کان "فاعل فعل مفعول" يا
"فاعل مفعول - فعل جي" لفظي ترتيب کان گريز ٿي سگهي ٿو هتي
سگهجي ٿو. حالانڪ اها ٻولي لفظي ترتيب جي گهڻو پابند آهي ۽ اهو
تہ سنڌي ٻوليءَ جي تصريفي (Inflectional) ٻوليءَ هئڻ ڪري ان کي
لفظي ترتيب جي پابنديءَ جو اُهو لاچار ڪونهي جيڪو انگريزيءَ کي
آهي ۽ هنن ٻنهي معيارن جي مناسبت سان اهو ثابت ڪيو ويندو تہ نہ
رڳو سنڌيءَ ۾ "اُتيو آهيان نند مان" جهڙا جملا صحيح ۽ فطري جملا
آهن. پر خود انگريزيءَ ۾ بہ اهڙا جملا ٻڌڻ ۽ پڙهڻ ۾ ايندا. جن کي
گرامر جا ڄاڻو صحيح تا مڃين: (7)

1. Leave him I couldn't.....
2. His face I'm not fond of
3. John his name is.

(الف) ٻوليءَ جي صحت جو مسئلو ۽ ان ۾ گرامر جي ڄاڻوءَ جي ذميداري

ٻوليءَ جي لفظي ۽ نحوي صورتن ۽ انهن جي صحت متعلق گهڻي وقت
کان بہ رويا هلندا اچن. هڪڙو رويو آهي "مَسَمُن" (نہ سهندڙن) جو
جنهن کي فريز "رسمي نقطئہ نظر" ڪري سڏيو آهي. هيءَ نظريو ٻوليءَ
جي ڪتابن، نحو ۽ صرف جي ڪتابن، تعليمي امتحانن ۽ ماپن جي
ڪتابن، ۽ اخبارن ۽ رسالن جي ايڊيٽورن ۾ وقت ۽ "بي" وقت ظاهر
ٿيندو رهيو آهي. هن نظريي مطابق ٻوليءَ جي صحت جو نہ رڳو هڪ
حتمي معيار ٿئي ٿو جيئن رياضي ۽ حساب جو هوندو آهي، پر ان جا
ڪي اٽڪر، پڪا ۽ پختا قاعدا ۽ قانون ٿين ٿا. (جن جي سُڌ رڳو گرامر
جي ڄاڻن ۽ لسانيات جي ماهرن کي هوندي آهي!) جن کي ٽوڙڻ
ڪنهن بہ قيمت تي روا ناهي. ان جي ابتڙ ٻيو نظريو آهي "علمي نقطئہ
نظر" وارو. (8) هيءَ نظريو ٻوليءَ جي علم جي ڄاڻن جي گهڻن ڪتابن
۾ ايندو رهيو آهي ۽ هر زماني ۾ ۽ هر هنڌ هر ٻوليءَ ڳالهائڻ وارن جي
گهڻائي هن نظريي جي پوئلڳن جي هوندي آهي. هنن جو خيال آهي تہ
لکيل گرامر اول تہ مٿل ٻولين بابت لکيا ويا ۽ ڳالهايل ٻوليءَ بدران
لکيل ٻوليءَ جو اپياس ڪن ٿا. هنن جو خيال آهي تہ جيڪا ٻولي عوام
۾ مروج ۽ مستعمل آهي، اُها ئي صحيح ٻولي آهي. ان ۾ جيڪي ڦيرا
فرق، يا تنوع ڏسڻ ۾ اچن ٿا، تن کي غلطيون نہ پر فرق، اختلاف،
آراڙايون (Variations) چئبو ۽ سندن نقطئہ نظر جي لحاظ کان گرامر
جي ڄاڻوءَ جو اهو ڪم ناهي تہ رستي ويندي ڳالهائيندڙن جي جي
پڪڙيندو وتي، پر سندس ڪم آهي تہ مستعمل ٻوليءَ جو مطالعو
ڪري. ان مطابق گرامر جو نظريو ناهي. جيڪڏهن ٻولي ڳالهائيندڙ ۽
گرامر ۾ ڪو اختلاف ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ اهو ڳالهائيندڙ جي گهٽتائي يا
غلطي ظاهر نٿو ڪري، پر گرامر جي گهٽتائي (inadequacy) ظاهر ٿو

ڪري. اُن ڪري جو ٻوليءَ جو جيڪو بہ نظريو ٺاهبو ان لاءِ ضروري ٿيندو تہ ٻوليءَ جي تخليقي عمل کي سمجهجي: جيئن نوم چامسڪي تو چوي:

"This property of being innovative and stimulus free in what I refer to by the term "creative aspect of language use"... Any theory of Language must come to grips with this fundamental property of language use..." (9)

يورپ ۾ سترهين صديءَ ۾ شروع ڪيل هن لسانياتي نظريي کي هن زماني ۾ پيهر جيئرو ڪندي نوم چامسڪي چوي ٿو تہ ٻوليءَ جو سڀ کان اهم پهلو اهو آهي تہ اُها محرڪ کان آزاد (Stimulus–free) آهي ۽ ان ۾ نواڻ واري تخليقي قوت (Creative capacity) آهي. يعني اسان اهڙا جملا لکندا ۽ ڳالهائيندا آهيون جي اڳ ڪڏهن بہ نہ ٻڌا هوندا سون نہ پڙهياسون نہ ٻڌاسون. مثلاً هزارين ڪتاب عشق ۽ محبت جي ڳالهين تي لکيل آهن. پر ڪڏهن بہ اُئين ڪونہ ڏسبو تہ اهي ساڳيا جملا جيڪي نئوءَ لکيا سو خيرو بہ لکي، يا انهن جي بناوت ۽ مضمون ساڳيو هجي. انهيءَ کي چامسڪي "ٻوليءَ جو تخليقي پهلو" تو ڪوني ۽ چوي ٿو تہ ٻوليءَ جو جيڪو بہ نظريو هاٿي ٺهندو. ان لاءِ اهو ضروري ٿيندو تہ ٻوليءَ جي ان پهلوءَ کي نظر ۾ رکي. ان لاءِ پهريون لازمي قدم اهو ٿيندو تہ لسانيات جو ماهر ڳالهہ سمجهي تہ هڪ ٻوليءَ جو هر ڳالهائيندڙ هڪ تخليقي گرامر (Generative grammar) پنهنجي ذهن ۾ ناهي ٿو. قاعدن جو هڪ اهڙو نظام، جنهن کي نون جملن ٺاهڻ لاءِ نون اڻ ٻڌل، اڻ سڻل ۽ اڻ آزمايل ترڪيبن ۽ ميلاپن ۾ استعمال ڪيو ويندو ۽ ٻڌڻ وارو جڏهن اهڙا نوان جُملا ٻڌندو تہ اُنهن کي معنوي لباس ڍڪائڻ جي صلاحيت رکندو. (10)

"A necessary but not sufficient step towards dealing with this problem is to recognize that the native speaker of a language has internalized a "generative grammar: a system of rules that can be used in new and untried combinations to form new sentences and to assign semantic interpretations to new sentences (10)"

جيڪي ڳالهيون اِنهيءَ گرامر جي طريقي سان اسين واضح نہ ڪري سگهياسون تہ ڳالهائيندڙ تي ڏوهہ ڏيڻ بدران سمجهنداسين تہ اجا کي ڳالهيون آهن، جيڪي اسان جي ڄاڻ ۽ علم کان ٻاهر آهن. هڪ عالم جي ڪوشش اِها رهندي تہ اُنهن ڳالهين کي ڳولهي هٿ ڪري، جن جي ڪيس اڃا ڄاڻ ڪانهي. (11).

"The limitations of generative grammar are the limitations of our knowledge" (11)

جنريٽر – ٽرنسفرميشنل گرامر جو هيءَ نظريو تقريباً پنجاهہ سٺ سال کان لسانيات جي سڀ ي شعبن تي اثرانداز آهي ۽ جيئن اڳڪلهہ طبيعيات جي ڳالهہ آئنسٽائن جي نالي ونڻ کان سواءِ اڻپوري رهندي، تيئن هن زماني ۾ لسانيات جي ڳالهہ "نوم چامسڪي" جي نالي ونڻ کان سواءِ ڪانہ ٿيندي. هنن جي، حيثيت نون نظرين جي اثر هيٺ ويندي انگلستان جا انگريز بہ، جيڏي پراڻين ڳالهين کي ڇهتلن هيٺ سان مشهور آهن. انهيءَ خيال جا ٿي بيٺا آهن تہ جيڪي ماڻهو هڪ ٻوليءَ جا اصل ڳالهائيندڙ آهن. انهن جي ٻوليءَ ۾ "غلط ۽ صحيح" جهڙي ڪا شيءِ ڪانہ هوندي آهي. (12) ولڪنز تہ چوي ٿو تہ "جنهن گرامر ۾ لسانيات جي ماهر کي دلچسپي رکڻ کپي، اهو ڳالهايل ٻوليءَ جو گرامر هئڻ کپي ۽ نہ لکيل ٻوليءَ جو". هو شڪايت ڪري ٿو تہ "گهڻا ماڻهو ڳالهايل ٻوليءَ کي ماڳهين اڻ گرامري ٻولي سمجهندا آهن" (13).

اهڙا ماڻهو جيڪي ڳالهايل ٻوليءَ کي غير گرامري ٻولي (غلط ۽ غير فطري) سمجهن ٿا، سي اڄڪلهہ گهٽو ڪري لسانيات جي علم کان ٻاهر جا ماڻهو آهن. پر اڳئين زماني ۾ خود گرامر لکڻ وارا ماڻهو اهڙا خيال رکندا هئا ۽ اڄ ڳالهايل ٻوليءَ جي خلاف هيءُ جيڪو زهر پکڙيل تو ڏسڻ ۾ اچي، سو اهڙن اڳين عالمن جو پکيڙيل آهي.

چارلز ڪارپينٽر فريز (Charles Carpenter Fries) اهڙن رسمي نقطہ نظر رکڻ وارن عالمن جون ڪي تمام دلچسپ ڳالهيون پنهنجي ڪتاب ۾ ڄاڻايون آهن. "ڊيٽرائٽ فري پريس" اخبار جي

1928ع جو هڪ ايڊيٽوريل جو حوالو ڏنو اٿس، جو هڪ پروفيسر جي انهيءَ "ڇڙواڳيءَ" واري تجويز جي خلاف لکيو ويو تہ aren't جو مخفف ain't، جيڪو سيني ڳالهائيندڙن ان وقت ڳالهائڻ ۾ استعمال ڪيو ٿي، تنهن کي غلط نہ چئجي. اخبار لکيو: "…. هن ملڪ (امريڪا) ۾ گهڻي مقدار ۾ ردي انگريزي ٻڌڻ ۾ اچي ٿي. ان جو علاج گرامر جي قاعدن تي نظرثاني ڪرڻ ۾ نہ، پر انهن قاعدن کي وڌيڪ سخت هوشياريءَ سان اسڪولن ۾ نافذ ڪرڻ ۾ آهي…. گرامر جي قانونن ۽ رسمي استعمال خلاف (انهي پروفيسر وارو) هيءُ اعتراض هن زماني ۾ ڇوڏس پکڙيل لاقانونيت جي انهيءَ نامراد لاڙي جو هڪڙو بيو اظهار آهي…. شاگردن کي سيکاريو وڃي تہ صحيح ڳالهائڻ شائستگيءَ جو ثبوت آهي ۽ اهو تہ صحيح ڳالهائي سگهڻ لاءِ کين انهن قاعدن قانونن تي دسترس هئڻ کپي، جيڪي ٻوليءَ جي استعمال سان لاڳو آهن….. " (14)

ڊبليو ڊبليو چارٽرز 1924ع ۾ لکيو:

"گرامر ڪن قاعدن ۽ وصفن جي سلسلي سان واسطو رکي ٿو جيئن ـ….. سيني شاگردن ۽ استادن مان پنجانوي سيڪڙو اهڙن گهرن ۽ محلن مان اچن ٿا، جتي غير صحيح (غلط) انگريزي ڳالهائي وڃي ٿي، ان ڪري منجهائن گهٽ وڌ هر هڪ جي متان اِها مشڪل ذميداري اچي ٿي تہ هو انهن خراب عادتن کي پنهنجي وس ۾ آڻي بدلائين، جيڪي هنن پنهنجي زندگيءَ جي اوائل واري زماني ۾ اسڪول ۾ اچي ٻولي ۽ گرامر سکڻ کان اڳ پرايون هيون". (15

هڪ پنگتيءَ جا پنجانوي سيڪڙو ماڻهو جيڪا ٻولي ڳالهائين سا چئجي ردي، پنج سيڪڙو ماڻهو جيڪا ٻولي ڳالهائين سا ٿي شاناٿي (Prestigious) ٻولي ۽ اهو ٿيو انصاف. اهڙيءَ سوچ وارا ماڻهو اڳي بہ هئا، هينئر بہ آهن. پر انهيءَ رسمي نقطئہ نظر کان سواءِ هڪ علمي نقطئہ نظر اڳين ڏينهن ۾ بہ هو گهٽائي ساڄاهہ وارا ماڻهو هن نقطئہ نظر سان متفق هئا. (پنجانوي سيڪڙو؟) جن جو خيال هو تہ گرامر جي ڇاٽوءَ جو ڪم اهو آهي تہ پنهنجي پنگتيءَ ۾ ڳالهايل ٻوليءَ جو مطالعو ڪري ۽ ان جي تشريح ۽ توصيف (Describe) ڪري، سندس ڪم اهو

نہ هو تہ ڏنڊو کڻي ايندي ويندي تي صحيح ٻولي ڳالهائڻ جا قاعدا ۽ قانون لاڳو (prescribe) ڪندو وتي.

اڻويهين صديءَ جي آخري چوٿائيءَ ۾ هينري سويٽ هڪ گرامر جو ڪتاب لکيو جنهن ۾ گرامر جي ڪارج ۽ صحيح ٻوليءَ بابت لکيائين: "جن اصطلاحن (ڪلمن) کي اڻ – گرامري ٿا چون، تن جي اصطلاح لاءِ گرامر کي استعمال ڪرڻ بابت سوچيندي اها ڳالهہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ گرامر جي قاعدن جي، ڪن حقيقتن جي بيان (description) کان وڌيڪ ڪا اهميت ڪانهي. هڪ ٻوليءَ جي عام استعمال ۾ جيڪو فقرو يا ترڪيب مروج آهي، سو بلڪل انهيءَ ئي سبب جي ڪري، گرامر جي نقطئہ نظر کان صحيح چئبو (جو اُهو زبان ۾ مروج آهي) (16)

اوٽو ييسپرسن 1909ع ۾ پنهنجو گرامر جو ڪتاب لکيو جنهن ۾ هن چيو تہ ٻوليءَ جي فرقن ۽ ڦيرين گهيرين، اختلافن يا آراڏاين کي غلط چوڻ بدران هو ان عمل کي هڪ جيئري ٻوليءَ جي ترقي پذير هئڻ جو ثبوت تو سمجهي ۽ گرامر کي سخت تعصبي قانونن جو مرصع ڏيکارڻ بدران (جن جي ڪري ڪن ڳالهين کي صحيح چئجي ڪن کي بلڪل غلط) هو ڪوشش ڪري اهو ثابت ڪرڻ چاهي ٿو تہ ٻولي لڳاتار لاهين چاڙهين ۽ ڦيرين گهيرين هيٺ وڌي ويجهي رهي آهي ۽ ڏيکارڻ چاهي ٿو تہ ڪيئن گرامر ماضيءَ تي بنياد رکي آئندي جي لاءِ واٽ سنئين ٿو ڪري. گرامر هڪ اهڙي شيءِ آهي، جا سدائين هڪ جهڙي، اڻ بدلجندڙ ۽ ڪامل ناهي، پر ترقي پذير ۽ تڪميل پذير آهي. هڪ لفظ ۾ کڻي چئجي تہ انسانيت پسند (ماڻهپي وارو) آهي. (17)

1925ع ۾ گراٽن ۽ گري "اسان جي جيئري ٻولي " جهڙي نالي وارو هڪ ڪتاب لنڊن مان ڇپرايو جنهن ۾ هنن هڪ پنگتيءَ ۾ ڳالهايل ۽ لکيل ٻوليءَ کي گرامر جو هڪ حصو سمجهيو گرامر کي ان جي توضيح لاءِ استعمال ڪرڻ جي سفارش ڪندي لکيائون:

"ڪنهن ٻوليءَ جو گرامر انهن قاعدن جي پٽي يا فهرست

ڪانهي، جيڪي علمي ماهرن وٽان ڳالهائيندڙن مٿان مڙهيا ويا هجن: پر گرامر ڳالهائجندڙ ۽ لکجندڙ ٻوليءَ جي اصل نوادرات جو هڪ علمي دستاويز آهي. جيڪڏهن هڪ پنگتي ڪنهن ٻوليءَ جون ڪي مختلف صورتون عادتاً استعمال ڪري ٿي تہ اُهي صورتون ان پنگتيءَ جي ٻوليءَ جي گرامر جو هڪ حصو آهن. " (18)

انهيءَ ساڳئي زماني (1925) ۾ آڪسفورڊ مان ايچ. سي وائلڊ جي ڪتاب "انگريزي گرامر ۾ ابتدائي سبق" جهڙي نالي سان ڇپيو جنهن ۾ مصنف چوي ٿو:

"گرامر جو ڪتاب اها ڪوشش نٿو ڪري تہ ماڻهن کي سيکاري تہ ڪين ڪيئن ڳالهائڻ کپي، پر ان جي ابتڙ سواءِ انهيءَ جي جو اها ڪا بنهہ ردي يا ڪا تمام پراڻي تصنيف هجي، فقط ايترو ٻڌائي ٿو تہ ان تصنيف لکڻ وقت اتي جا ماڻهو ڪا ٻولي واقعاً ڪيئن ٿا ڳالهائين" (19).

"(A Grammar book does not attempt to teach people how they ought to speak, but on the contrary, unless it is a very bad or a very old work, it merely states how, as a matter of fact, certain people do speak at the time at which it is written." (19).

(ب) لکيل ٻولي ۽ ڳالهايل ٻوليءَ جي لهجن جا الڳ گرامر

پنهنجي دل جي ڳالهہ ٻئي تائين پهچائڻ ۾ لکيل ٻوليءَ کي ڪي مشڪلاتون آڏو اچن ٿيون. جيڪي ڳالهايل ٻوليءَ کي آڏو ڪونهن. ۽ ان جي ابتڙ لکيل ٻوليءَ کي ٻري کي اهڙيون سهوليتون بہ حاصل آهن. جيڪي ڳالهايل ٻوليءَ کي ميسر ڪونهن. لکيل ٻوليءَ جو جملو جيڪڏهن وڏو يا ڏکيو هوندو تہ ورائي ڏسي سگهبو. ڳالهايل ٻول سمجهہ ۾ آيو تہ واهہ واهہ. ويو تہ ڇٽو. لکيل ٻوليءَ جو حوالو اصل لفظن ۾ ڏئي سگهبو ڳالهايل ٻوليءَ تي ڪنهن کي جهلڻ ڏکيو ٿيندو. سائنس ۽ قانون جا منجهائيندڙ جملا رڳو لکي سگهبا يا پڙهي سگهبا. ڳالهائي گهٽ سگهبا. لکيل ٻوليءَ کي وري بيهڪ جون نشانيون آهن.

پئراگرافن ۾ بابن ۾ ورهايل حصا آهن. جيڪي ڳالهہ سمجهڻ ۾ مدد ڏيندا. تجزئي ڪرڻ ۾ آساني پيدا ڪندا.

ٻئي پاسي ڏسجي ٿو تہ ڳالهايل ٻوليءَ کي جهيلار آهي، ٽون (tone) آهي. آواز جي لاهي چاڙهي آهي. لفظن تي سنڌس اهميت ۽ مخارج آهر زور (Stress) آهي. ڳالهائڻ وقت منهن جا تاثرات آهن. هٿن پيرن، نڪ، اک، بلڪ سڄي بت جي پائيواري آهي. معنيٰ ادا ڪرڻ ۾ اک جو رابطو آهي، جنهن سان اڳلي جي تاثرات جي خبر پئي پوي، ٻڌندڙ وٽان ٿيندڙ اهڙن اشارن سارو ڳالهائيندڙ پنهنجو آواز گهٽائي ۽ وڌائي ٿو لفظ ۽ جملا ورجائي ٿو ضرورت وقت ڳالهہ سڄي ورجائي ڪري ٿو. جيستائين پڪ ٿئيس تہ اڳلو (مخاطب) سندس ڳالهہ سمجهي ويو آهي.

هاڻي اهي سڀئي ڳالهيون لکت ۾ ڪٿان اينديون؟ لکت ۾ تہ اها بہ خبر ڪانہ پوندي تہ مون اهو جملو ڇونڊي ڪهڙي لفظ کي جملي جي اطلاع جو مرڪز بنايو جيڪو جملو هونئن آءُ ڪنهن دوست کي اک ڀڃي پوڳ ڪري چوان ها، انهيءَ جي هاڻي لکت مان ڪيئن خبر پوي تہ مون پوڳون چئي يا سايئون.

انهيءَ بي سرو ساماني يا اپاهجپڻي جي ڪري، اسان کي لکت ۾ فطري ٻوليءَ کي چڏي غير فطري (20) انداز ۾ جملن جي ساخت اهڙي نموني ڪرڻي ٿي پوي جو وقت ۽ فاصلي جي دوريءَ جي باوجود پڙهندڙ کي اسان جي من جي مراد سمجهہ ۾ اچي وڃي ۽ ڪنهن مونجهاري جي گنجائش نہ رهي.

انهيءَ لحاظ کان لکيل ٻوليءَ جو گرامر الڳ ٿيندو ۽ ڳالهايل ٻوليءَ جو گرامر الڳ ٿيندو.

ولڪنز چوي ٿو:

"جيئن تہ لسانيات جي ماهر جو واسطو ڳالهايل ٻوليءَ سان آهي. ان ڪري گرامر يا گرامر جا ٽڪرا جيڪي هو ناهيندو سي ڳالهايل ٻوليءَ جا گرامر هئڻ کپن، ۽ نہ لکيل ٻوليءَ جا گرامر. گهڻا ماڻهو اهڙي فرق يا تنوع (Variable) کي ماڳهين گرامر ميڄڻ لاءِ ٿي

تيار نہ هوندا آهن. درحقيقت هو اڪثر ڳالهايل ٻوليءَ لاءِ ”گريميٽيڪل“ (گرامر جي لحاظ کان صحيح) جو لفظ استعمال ئي نہ ڪندا آهن. پر اهڙي ٻوليءَ کي لازمي طرح اڻ–گرامري (Ungrammatical) چوندا آهن.“ (21)

ٻي ڳالهہ تہ جيئن هڪ ٻوليءَ جون جاگرافيائي آراڌايون آهن. (22)، تيئن ڪي آراڌايون سماجي نقطہ نظر سان آهن تہ وري ڪي ڏنڏن ڪرتن جي حساب سان، ڪي وري گفتگو جي انداز يا طرز جي لحاظ کان ٿين ٿيون. سماجي آراڌاين جو تعين ڳالهائيندڙن جي زندگيءَ جي معيار، علمي لياقت، عمر، جنس ۽ انهن مان ڪهڙو ڳالهائيندڙ ۽ ڪهڙو مخاطب آهي، ان لحاظ کان ٿينديون. هنن سماجي لهجن (سوشل ڊايلاڪيٽس يا سو شيوليڪٽس) (23) کان سواءِ ڏنڌي ڌاڙي، ڪرت، پروفيشن، جي لحاظ کان الڳ الڳ آراڌايون ٿينديون. جن کي ريجسٽرز (24) چئبو. هاڻي ڪو اُچي درجي وارو ماڻهو ٻيو ڪو نيچي درجي وارو ماڻهو ڪو لکيل پڙهيل، ڪو جٽ جاموٽ، ڪو پوڙهو پڪو بردبار، ماڻهو ساجهہ وارو ڪو وات ڳاڙهو واڇ گودو اٽاسو ٻي – پتو جهڙا ماڻهو تهڙا ٻول. اِهي سڀ ماڻهو ڪيئن روزمره جي گفتار ۾ ”فاعل – مفعول – فعل“ جو تُراڙو ذهن ۾ رکي ڳالهائيندا؟.

ٻولي جي رنگارنگي تنوع (variations) جي فهرستن ۾ هڪڙي فهرست ايندي **طرزن** (Styles) جي، جنهن مان خبر پوندي تہ ڳالهائيندڙ ڪهڙي موقعي تي ڪهڙن ماڻهن سان ڪيئن ٿو ڳالهائي. هڪڙو ماڻهو جو ٻاتني، باپالاجي يا قانون جو ڪو ڪتاب پيو لکي، جنهن ۾ جذبات، خواهشات، محبت، نفرت، خوف، خوشيءَ جهڙو ڪو جذبو ڪونهي، توس ڳالهيون آهن، غير جذباتي، سرد ۽ منجمد (پاري پيل، پاري هاٽا) الفاظ آهن. اهو ساڳيو ماڻهو وري ڪلاس ۾ ليڪچر پيو ڏئي، ماڻهن جي آڏو انسان جي حيثيت سان هڪ فاصلي تان. ڪنهن کي ويجهو نہ اچي، نہ پاڻ هيٺ ٿئي، نہ ڪنهن ٻئي کي هيٺ ڪري. مؤدبانہ يا تڪلف واري (فارمل) انداز ۾ ڳالهہ ڪري وڃي ڪلاس مان ٻاهر نڪتو. اهو ساڳيو ماڻهو وري دڪان تي، رستي تي، گهر ۾ فطري

انداز ۾ پيو ڳالهہ ٻولهہ ڪري، جنهن ۾ ادب ۽ اخلاق، لحاظ ۽ مروت بہ رکيل آهي، تيزي تيگر بہ ڪانهي ڪرٽي، ماڻهن جهڙو ماڻهو ٿي ڳالهائڻو آهي، رسمي طريقي سان نارمل ٿي ڳالهائڻو آهي يا دوستن احبابن جي ڪچهريءَ ۾ ٺورو ڪلي، تڪلف تعارف جو خول لاهي، ٻي حجاب ٿي انفارمل انداز ۾ ڳالهائي ٿو اجا بہ ويجهو پنهنجي گهرن ڀوستن سان ڳالهائي ٿو زال سان يا ٻارن سان. جتي گهٽي گهرائپ، ويجهڙائپ (فيميليرٽي) آهي. هنن سڀني موقعن ۽ طرزن جي لاءِ پنهنجي پنهنجي نوعيت جي لفظن جي گهرج ٿيندي، پنهنجي پنهنجي نوعيت جون نحوي ترڪيبون يا لفظي ترتيبون (ورڊ آرڊرز) استعمال ٿينديون. لکيل پڙهيل ماڻهو علمي لياقت وارو، نوڪريءَ وارو مجبور آهي تہ اهڙي ٻولي ڳالهائي جا سنڌس اسڪول ماستر ڪيس ٻڌائي تہ صحيح آهي ۽ عزت واري (شانائتي) آهي. اهڙي ٻوليءَ ڳالهائڻ جو ڪتيو ڪائي ڏنو اٿس، سنڌس نوڪريءَ ۾ سنڌس ترقيءَ جو ڪڏهن ڪڏهن انهيءَ تي مدار هوندو آهي تہ هُو ڪيئن ڳالهائي ٿو ۽ ڪيئن لکي ٿو. پنهنجي زندگيءَ جي جنهن مقام تي آهي اُتي ٻيهي هو نٿو چاهي تہ اهڙي ٻولي ڳالهائي، جنهن تان ماڻهو مٿس کلن يا ٽوڪون ڪن يا ڪيس ماڳهين نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏين. اجا بہ جيڪڏهن اهو ماڻهو لسانيات جو ماهر آهي، اديب يا شاعر آهي تہ جهڙا نظريا رکندو هوندو جهڙو ادب پڙهندو ۽ لکندو هوندو پنهنجي روزمره جي ٻولي بہ اهڙي نهج تي آڻي رکندو. هاڻي جيڪڏهن هڪڙو ماڻهو سائنس جا علمي ڪتاب لکندو تہ اهو ويچاري لکندو تہ متان خيال کي لفظن ۾ آڻيندي ڪا ڪوتاهي رهجي وڃي. اِنهيءَ جي مقابلي ۾ اڻ پڙهيل يا گهٽ پڙهيل ماڻهو آهي جنهن جي طرز جو دائرو (رينج) گهري ڪان چڙهي ٻي حجاب تائين (فيميلير ڪان انفارمل تائين) پورو ٿيندو. جنهن فاعل، فعل ۽ فاعل ۽ مفعول جي پابندين کي نہ ڪڏهن مڃيو نہ ان جي پابنديءَ سان ڪڏهن پرايت پرايائين. نڪي آسرو اٿس، تہ جي لسانيات جي ماهر جو چيو مڃيہ تہ ڪو پگهار ۾ واڌارو ٿيندو سو جتان وٽندس اتان پيو ايندو جتان وٽندس اتان پيو ويندو. پر سنڌس اها ٻولي فطري ٻولي هوندي.

ڪنهن اسڪول ماستر جي پکيڙيل تدريسي تنظيمي پابنديءَ کان آزاد هوندي اها ته ٿي دنيا جي ڪنهن ٻي ٻوليءَ جي ڳالهه. اسان جي سنڌي ٻوليءَ جي وري خصوصيت اها آهي جو نج پاڪ ۽ سٺي ٻولي آهي ٿي ٻهراڙيءَ جي اڻپڙهيل ماڻهن وٽ. ان کان پوءِ هڪڙو ڪهاڻيڪار يا ناول لکڻ وارو آهي، (جنهن جي ٻوليءَ هيءَ سچو جهڳڙو پيدا ڪيو آهي). ان ڪهاڻيڪار کي حق آهي ته جڏهن لسانيات جي ماهر کي ڳالهائيندي ڏيکاري ته "فاعل، فعل ۽ فاعل، مفعول" جو ان کي پابند ڏيکاري. جڏهن عام ماڻهوءَ کي ڳالهائيندي ڏيکاري ته ان جي فطري ٻوليءَ جي عڪاسي ڪري. جيڪڏهن ياڳناڙيءَ کان سنڌ ۾ تازي آيل ڪنهن ماڻهوءَ جي ڳالهه ڪري ته لکندڙ کي حق آهي ته "منهنجو پنج ڏڳي مري ويو" جهڙا جملا به لکي. جيڪي مادري زبان واري جو داخلي تخليقي گرامر ڪڏهن به تخليق نه ڪندو.

(ج) جهيلار جو لفظي ترتيب سان لاڳاپو:

".... اتيو آهيان نند مان" جهڙن جملن کي غير فطري يا غلط جملا انهيءَ ڪري سڏيو ويو آهي جو اُنهن جي لکڻ مهل يا اُنهن جملن ۾ لفظن جي بيهڪ ۾ تبديل ڪرڻ وقت جهيلار جو اصل خيال ئي نه رکيو ويو آهي. "بقول ڊاڪٽر الانا صاحب" بلڪ ڪهاڻيڪار کي اهو وهم ۽ گمان ۾ به نه هو ته ڪنهن گفتار ۾ جهيلار جو هجڻ اشد ضروري آهي." (25).

اول ته اها ڳالهه واضح ڪرڻ تمام ضروري آهي ته اسان جو انهيءَ ڳالهه تي ڪو تڪرار ڪونهي ته "ڪنهن گفتار ۾ جهيلار جو هجڻ اشد ضروري آهي." ڪڏهن ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ کي ڪا سنڌي ٻوليءَ جي شيءِ پڙهڻ لاءِ ڏيو جيڪو اُهي لفظ ته پڙهي وڃي پر انهن جو مطلب نه سمجهندو هجي. جنهن کي اها خبر نه هجي ته هنن لفظن مان فعل ڪهڙو، فاعل ڪهڙو ۽ مفعول ڪهڙو. ڪهڙي موڊ ۾ ڪهڙي قسم جي ڳالهه چيل آهي. يا سنڌي رسم الخط ۾ ڪنهن انگريزي نه ڄاڻندڙ سنڌيءَ کي پنج ست انگريزيءَ جا جملا لکي ڏيو ته اوهان کي پڙهي ٻڌائي. اوهان کي انهيءَ جهيلار جي اهميت جي خبر پوندي. جيڪا

لکندڙ جي ذهن ۾ لکڻ وقت هُئي ۽ پڙهندڙ جي ذهن ۾ پڙهڻ وقت اچي ٿي. ان جهيلار جي لباس کان سواءِ جيڪو اسان پاڻ جملن کي پهرائيون ٿا جملا بي معنيٰ آهن. ڪڏهن اوهان ويچاريو آهي ته ڪو ڪتاب ۽ ڪا اخبار، زور سان پڙهندي اوهان هڪڙي جملي کي هڪ جهيلار ۾ ادا ڪندي ڪندي موٽ ٿا ڪائو ۽ هڪ خاص جڳهه تان ٻيءَ جهيلار سان جملي کي ڪٽي اچي پورو ڪريو ٿا. سو ڇو؟ اِنهيءَ ڪري جو پڙهڻ وقت اوهان جي ذهن وارو ڪمپيوٽر اڳڪٿي ڪندو ته اچي ته جملي جو ايندڙ حصو ڪهڙو هوندو. اها اڳڪٿي گهٽ ڪري صحيح بيهي ٿي ۽ ماڻهو صحيح ٽون سان صحيح جهيلار سان پڙهندو وڃي ٿو پر ڪٿي ڪٿي لکندڙ ڪا اهڙي ترڪيب استعمال ڪري ٿو وڃي جا اوهان جي اڳڪٿي ڪندڙ ڪمپيوٽر جي ويچار کان مختلف ٿيو پوي. ان وقت اوهان فوراً پوئتي هٽو ٿا، پنتي وارو گيئر مٽائي، ۽ ڳالهه کي اُتان کڻو ٿا جتان اوهان کان غلطي ٿي هئي.

مطلب ته جهيلار ٻوليءَ جو اُتوٽ حصو آهي. جيئن آواز کان سواءِ ڳالهايل ٻولي ٻولي نه ٿي ٿي سگهي. تيئن جهيلار کان سواءِ ٻوليءَ جو تصور نٿو ڪري سگهجي. جيتوڻيڪ دنيا ۾ هيٺري علمي ترقيءَ کان پوءِ به اهڙو ڪو رسم الخط اڃا ايجاد نه ٿيو آهي. جنهن جي مدد سان لکندڙ جي موڊ، زور، ٽون ۽ جهيلار کي پڙهڻ وارو بلڪل اهڙي انداز سان پڙهي سگهي جهڙي انداز سان لکڻ واري لکيو.

اهو خيال صحيح ناهي ته لکندڙ لکڻ وقت "جهيلار جو اصول" خيال ۾ نٿو رکي. ائين ڪرڻ هُن لاءِ ممڪن ئي ناهي. ائين برابر آهي ته ڊينيئل جونز جي ڪتاب ۾ جيڪي اُصول ڄاڻايل آهن. سي دنيا جي هر ڪنهن لکندڙ ۽ ڳالهائيندڙ ڪونه پڙهيا هوندا، پر انهن کي پڙهڻ ۽ ڄاڻڻ جي ڪا اهڙي ضرورت ڪانه اٿن. بهرحال جيڪو به ماڻهو ڪو جملو لکي ٿو سو ائين لکي ٿو جيئن هُنَ جو ذهن سوچي ٿو ۽ ڪو به جملو ذهن ۾ جهيلار کان سواءِ پيدا نٿو ٿي سگهي. ڪٿي ائين چئجي ته لکندڙ جيڪو جملو لکي ٿو سو لفظن ۽ ترتيب جي صورت ۾ جهيلار سان گڏ ذهن ۾ اچي ٿو. الفاظ جڏهن ذهن ۾ پيدا ٿين

تا تہ جملي جي ترتيب ۽ معنوي ۽ صوتياتي دخل ڪان سواءِ پيدا نٿا ٿين. لڪندڙ هر جملو اندر ۾ ورجائي ٿو اُن جي موسيقي، آهنگ ۽ جهيلار سندس ذهن ۾ اچن ٿا. پوءِ ڪڏهن ايئن بہ ٿئي ٿو تہ جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي ڪا علمي ڳالهہ لکڻي آهي يا ڪنهن ڏارئين ماڻهوءَ کي ڪا ڳالهہ مؤدبانہ انداز ۾ چوڻي آهيس تہ اڳ لکيل جملي جي موسيقي، آهنگ ۽ جهيلار کي پرکڻ لاءِ هر لفظ کي وري وري ورجائي ٿو ۽ لفظن کي ڪاٽي ڇاٽي، اڳتي پوئتي ڪري ٿو ۽ پنهنجي اندر جمع ڪنن ڪان راءِ وٺي ٿو تہ جيئن جملو ڪنن کي ٻاڙو نہ لڳندو هُجي، تان جو جملي جي ساخت ۽ ٻيهڪ جي موسيقيءَ مان سندس اندر جا ڪن راضي ٿا ٿين ۽ ڳالهہ کي اڳتي وڌائي ٿو.

ان ڪان سواءِ جيئن زنده رهڻ، ساهہ کڻڻ، هلڻ، ڦرڻ جي عملن ڪان اڳ اسان جي لاءِ اهو ضروري ناهي تہ طبي علم ۽ علم بدن ۾ جيڪا ترقي ٿي آهي ان جي ڄاڻ رکون، يا بدن ۾ موجود عضون جي ڪارڪردگيءَ جي واقفيت رکون. ڦڦڙن جي ساخت، انهن جي ڪم جي طريقي ڪان واقف ٿيون يا مُشڪن جي بناوت ۽ رت جي نهڻ ۽ سڙڻ جي عملن جي سُڌ رکون. تيئن اسان لاءِ اهو بہ ضروري ناهي تہ ڳالهائڻ يا لکڻ ڪان اڳ صوتيات جو علم ڄاڻون يا جهيلار جا اُصول ڊينيئل جونز جي ڪتاب مان پڙهي ياد ڪريون. اسان جي ناميار ليکڪ جو اهو قول جهيلار جي عالمن تي ٺٺولي آهي تہ "بلڪہ ڪهاڻيڪارن کي اهو وهم ۽ گمان ۾ بہ نہ هو تہ ڪنهن گفتار ۾ جهيلار جو هجڻ اشد ضروري آهي." (ص 138)

صوتيات، جهيلار، گرامر ۽ لسانيات تہ ڊاڪٽرن، ماهرن ۽ ڏاهن ماڻهن جي ذهانت ۽ قابليت جا اوزار آهن. انهن جي ڄاڻ جي اُن عام ماڻهوءَ کي ڪهڙي ضرورت آهي، جيڪو اُها فطري ٻولي ڳالهائي ٿو جيڪا پنهنجي چوگرد ٻڌي ٿو ۽ ذهن جي خداداد لياقت کي استعمال ڪري سگهي ٿو ڪنهن گرامر جي ڪتاب کي پڙهي ڪونہ ٿو سگهي. جنهن کيس پيدا ڪيو آهي، اهوئي کيس ٻڌڻ جي صلاحيت بہ ٿو ڏئي.

خَلَقَ الْاِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (الرحمان 3–55:2)

زير بحث مضمون جي جهيلار وارو حصو جيڪو مهراڻ 2/ 1979ع جي صفحي 136 تي هيٺان ڪان اٺين سِٽ ڪان شروع ٿي آخر تائين پهچي ٿو علمي وڌائيءَ ۽ لاچاريءَ جو عجب مرصع آهي. اِنهيءَ ڪري جو هن ڪان اڳ اِهو ٻڌايل قاعدو تہ "جملي جي ٻيهڪ ۾ ڦيرائين هميشہ فاعل جاءِ وٺي ٻيهندو، پوءِ مفعول ۽ ان ڪان پوءِ فعل "جهيلار جي هن بحث کي پهچي پاڻ ئي ٽُٽي ٽڪرا ٿي پيو. ليکڪ صاحب جي چوڻ مطابق "انهيءَ ڪري هر تحرير ۽ تقرير ۾ جملي جي ترتيب، عبارت ۽ اسلوب جو انداز، جهيلار ۾ تبديلي ۽ ڦير ڦار آڻڻ سان، ڦيرائي سگهبو آهي. جهيلار ۾ تبديلي آڻڻ سان جملي ۾ لفظن جي ترتيب ۾ بہ تبديل ايندي تہ اصل معنيٰ ۾ بہ فرق ايندو." ان هوندي ائين ڪونہ چئبو تہ اِهي ڪهاڻيڪار آهن جيڪي جاهل آهن. جهيلار جي علم ڪان بي خبر آهن، ۽ "فاعل ۽ مفعول" جي اصول کي ٽوڙي نئين نسل کي گمراهہ ڪري رهيا آهن.

1. انگريز ٻوليءَ جي جهيلار جا ڪي نمونا ۽ انهن جا اُصول:

هن بحث ۾ اول تہ اهو ياد رکڻ گهرجي تہ جيتوڻيڪ گرامر جا ڪي آفاقي پهلو آهن جي سڀني ٻولين ۾ هڪ جهڙا هوندا آهن. (21) اُن جي باوجود هيءُ بحث انگريزي ٻوليءَ جي جهيلار متعلق آهي. سنڌي جهيلار متعلق جيڪو ٿورو گهڻو ڪم ٿيل آهي (25) اهو اسان جي هن بحث ۾ ايڏو مفيد ڪونهي. ان لاءِ جيستائين ڪو ڄاڻو ماڻهو سنڌي ٻوليءَ جي جهيلار جا نمونا گڏ ڪري، انهن جا اُصول مرتب ڪري ڪو نظريو نہ ٿو ڏئي ۽ وڌيڪ تحقيق تي ان کي پيا ماڻهو نہ پرکين، تيستائين هنن ڳالهين جا خيالي نتيجا ڪڍي انهن تي نظريا ٻڌڻ اجايو آهي. ان ڪان سواءِ لسانيات جي ڄاڻوءَ جي لاءِ اهو تمام ضروري آهي تہ جنهن ڪتاب کي (مثلاً ڊينيئل جونز جي) هو سَندَ بنائي ماڻهن کي "فاعل – فعل" ۽ "فاعل – مفعول" جي ترتيب جو قانون ڏئي ٿو ۽ ان سان لڳندڙ جهيلار سان ڳالهائڻ تي مجبور ڪري رهيو آهي، ان کي چڱيءَ طرح سمجهي ۽ ان ڪان اڳ ۽ پوءِ جي ٿيل تحقيق تي بہ نظر رکي. جيڪي

ڳالهيون هڪڙي علم جي دائري ۾ نہ هجن يا جيڪي ڳالهيون هڪڙي علم مان ثابت نہ ٿينديون هجن سي هرويرو ان علم سان لاڳو ڪري ان علم جي ساک نہ وڃائجي.

انگريزي ٻوليءَ جي جهيلار جا جيڪي نمونا آهن، سي ٿُلهي ليکي هيٺين آهن:

1. چڙهندڙ (اڀرندڙ متي ويندڙ) ٽون (Rising Intonation) جنهن ۾ جملي جي آخر ۾ آواز متي وڃي پورو ٿيندو. ائين لڳندو ڄڻ ڪا شي هوا ۾ اٽڪي پئي ڳالهہ ڪندي، جيئن ماڻهو ايئن اوچتو چپ ڪري ويهي رهي جو ٻڌڻ وارو چوي تہ "پوءِ!" ڳالهائڻ جي اهڙي ٽون هن مان ڳالهائڻ واري جي مراد اها هوندي آهي تہ هو ڏيکاري تہ ڳالهہ اڃا ٽوڙ تائين نہ پهتي آهي. هيءَ طريقو ڳڻپ ۾ آخري انگ تي پهچڻ کان اڳ، اڳيئين انگن اچارڻ وقت بہ استعمال ڪبو آهي.

1. "چار، پنج، ڇهہ، ست."

جهيلار جو هيءَ انداز تڏهن بہ استعمال ڪبو آهي. جڏهن جملي جو باقي رهيل فقرو (Clause) اڃا اچڻو هوندو آهي.

2. جڏهن آءٌ ڪراچي ويس، تڏهن.......

يا جڏهن ها. يا — نہ واري سوال جي جواب جي طلب هوندي آهي.

3. احمد ڪراچيءَ ويو؟

2. **لهندڙ يا ڪرندڙ ٽون** (falling intonation)

هيءَ جهيلار اهڙن جملن ۾ ٿيندي آهي، جن مان خبر پوي تہ ڳالهہ پوري ٿي (2) سيني بيانيہ جملن ۽ اطلاعيہ سوالن لاءِ هيءَ جهيلار استعمال ٿئي (3) هڪ لفظي جواب، ٽوڙي لفظ، نالا يا اکر جيڪي هيڪلا اُچاريا وڃن سي هن جهيلار سان ادا ٿيندا.

1. مون ڪتابُ خريد ڪيو.

2. تون سياڻي ڪيڏانهن ويندين؟

3. هوسڙيءَ

4. هيءَ ڪهڙو اکر آهي؟

5. في.

آهي بہ مکيہ جهيلار جا نمونا آهن. ٻيا چار نمونا جيڪي عام رواجي گفتگوءَ ۾ استعمال ٿين ٿا انهن ٻن جي ملاوٽ سان ٺهندا آهن.

2. ڪري اڀرندڙ (fall_–rise intonation) شڪ شبهي واري فقري لاءِ.

3. اڀري – ڪرندڙ (rise _ fall intonation) سچي يا طنزيہ گرمجوشي، حيرت يا صدمي ظاهر ڪرڻ لاءِ.

4. هموار يا هڪ ساريکو (level intonation) ورلي استعمال ٿئي، اِڳتي جيڪا ڳالهہ اچڻي آهي ان جي توقع ۾ ان جي اڳ ڪٿي ڪندي تہ ايندڙ لفظ جو ٽون بہ انهي ئي سطح تي هوندو.

5. ڪرندڙ واڌو اڀرندڙ (fall–plus–rise) هن جي هڪڙي فقري ۾ بہ جهيلار جا مرڪز (tone nuclei) هوندا آهن، هن سان ڳالهائيندڙ ٻنهي تضاد ادا ڪندو آهي.

هاڻي، ڪي وڏا جملا ٿين ڪي ننڍا، ڪي ٻن ٽن فقرن وارا جملا ٿين، ڪي ماڳهين هڪ لفظ وارا. جنهن جملي ۾ جيترا فقرا هوندا، جهيلار جا مرڪز بہ اوترائي هوندا، ڄڻ هڪ ئي جملي ۾ بہ يا ٻن کان وڌيڪ، ويندي چار پنج جهيلاري يونٽ بہ ٿي ويندا. هر يونٽ ڄڻ جهيلار جو هڪ مڪمل نمونو هوندو. "هڪ لفظي" جملن جي جهيلار بہ مڪمل جهيلار هوندي هڪڙي ڳالهہ جيڪا هن بحث مان ثابت نہ ٿي ٿئي سا اها تہ جهيلار تيستائين "جهيلار" ڪانہ سڏبي جيستائين ان ۾ "فاعل – فعل" يا "فاعل مفعول فعل" واري ترتيب نہ هجي البت هڪ ڳالهہ هلندي هلندي چوندا هلون تہ هي جهيلارون "عام گفتگوءَ جي معمولي جملن" لاءِ استعمال ٿينديون. هنن ۾ جهيلار جو مرڪز (Focus of tone) "عموماً" جملي جي آخري "کليل" (open) لفظ (اسم فعل، صفت يا ظرف) تي پوندو آهي. "عموماً" بند لفظ آرٽيڪل، ضمير، حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا تي زور نہ پوندو آهي.

2. جملي ۾ اطلاع جو مرڪز ۽ اطلاع جا يونٽ

(Focus and units of Information)

انگريزي يا ٻي ڪابہ ٻولي هڪ ڳالهايل پيغام ڪي اطلاع جي حصن يا

ٽڪرن (يونٽن Units) ۾ ورهائي ٿي ۽ اهي ورهاست ڳالهائڻ وقت جهيلار مان ظاهر ٿيندي آهي. هنن مان جهيلار جو هر يونٽ هڪ اطلاعي يونٽ جي نمائندگي ڪندو آهي ۽ اُها جاءِ جتي زور جو مرڪز ٿيندو، سا اطلاع جو مرڪز هوندي آهي. هڪ جملي ۾، جيئن اڳي چيوسين، گهٽ ۾ گهٽ هڪ ٽون يونٽ هوندو، پر جيڪڏهن جملي جي شروع ۾ ڪو ظرف وارو فقرو هوندو، ڪو تنبيل ڪلمو يا ندائي اسم هوندو ته ان فقري يا ڪلمي يا لفظ وارو حصو به هڪ الڳ ٽون يونٽ ٿاهيندو.

1. گذريل سال، اسان موڪلون مريءَ ۾ گذاريون (ٻه ٽون يونٽ)
2. جپاني، جن جي محنت ملڪان ملڪ مشهور آهي، صنعت ۽ حرفت ۾ دنيا کي ماريو بيٺا آهن. (ٻه ٽون يونٽ)
3. احمد، ٽون هلندين؟ (ٻه ٽون يونٽ)

4. پڇاڙيءَ وارو مرڪز ۽ تقابلي مرڪز

(end focus and contrastive focus)

انگريزي ٻوليءَ ۾ جهيلار جي ٽون جو مرڪز عام طرح جملي جي آخري ڪليل ڪلاس جي لفظ (اسم، فعل، صفت ۽ ظرف) جي زور ڏنل حصي تي پوندو آهي. عام طرح واري اهڙيءَ جهيلار کي پڇاڙيءَ واري مرڪز واري جهيلار (end focus intonation) چئبو آهي. جيئن، جيڪڏهن چئجي:

1. Dylan Thomas was born in SWAN sea.

2. (ڊلن ٿامس سوانسي ۾ ڄائو)

انگريزي جملي جي آخري لفظ سوانسيءَ جي پهرئين پد "سوان" تي زور پوندو ۽ اهو پڻ عام طرح اطلاع جو مرڪز ٿيندو ۽ اهو ئي جهيلار جو مرڪز به هوندو. پر جيڪڏهن ڪو خاص مقصد ادا ڪرڻو هوندو آهي ته ڪليل ڪلاس جي آخري لفظ بدران جملي ۾ بيو ڪو به لفظ پوءِ پلي ڪليل ڪلاس جو هجي يا بند ڪلاس جو اطلاع جو مرڪز ٿي سگهندو آهي ۽ انهيءَ ڪري جهيلار جي نيوڪلئس به ان تي ئي ڪرندي آهي. اهڙي مرڪز کي تقابلي مرڪز (contrastive focus) چئبو. مٿئين "ڊلن ٿامس سوانسيءَ ۾ ڄائو"، واري مثال ۾ ڏنوسين

ته عام بيان جملي ۾ سوانسيءَ جي "سوان" پد تي زور پيو. پر جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ اها ڳالهه چڱي طرح نه ٻڌي، ۽ پڇڻو پويس ته "سوانسيءَ ۾ ڪير ڄائو؟" ته ان کي جواب ڏيڻ لاءِ چئبو.

2. Dylan THOmas was (born in Swansea)

(ڊلن ٿامس (سوانسيءَ ۾ ڄائو هو) اهڙيءَ طرح ٿامس جي "ٿام" تي زور پيو) "بارن اِن سوانسي" کي ڏنگين ۾ رکڻ جو مطلب آهي ته چوڻ واري کي اختيار آهي ته انهي فقري کي حذف ڪري يا چوي). پر فرض ڪيو ته ڪنهن ٻڌندڙ اها ڳالهه صحيح نه ٻڌي، جمڻ جي بدران پايائين ته ڊلن ٿامس سوانسيءَ ۾ پڙهيو هو. پڪ ڪرڻ لاءِ پڇيائين "ڇا ڊلن ٿامس سوانسيءَ ۾ پڙهيو هو؟" ڳالهه ٻڌائيندڙ سواليءَ جي تصحيح ڪندي چوندو.

3. No, he was BORN in Swansea.

(نه، هُو سوانسيءَ ۾ ڄائو هو) زور جا ٻه مرڪز ٿيا "نو ۽ "بارن" عام طرح اسم ۽ ان جي صفت مان اسم تي زور ايندو. "ڊلن ٿامس" واري فقري ۾ ڊلن جڻ ٿامس جي توصيف ٿو ڪري (ڪهڙو "ٿامس"؟ ڊلن) ان ڪري عام ڳالهايل جملي ۾ "ڊلن" تي زور ڪونه ايندو. پر جيڪڏهن ڳالهه ٻڌندڙ کي پڪ نه بيٺي ته ايڊورڊ ٿامس جي ڳالهه پئي هلي يا ڊلن ٿامس جي، ۽ پڇڻو پويس ته "ڇا ايڊورڊ ٿامس سوانسيءَ ۾ ڄائو هو" ته ان جي تصحيح لاءِ چئبو.

4. No, Dylan Thomas (was barn in Swansea)

(نه ڊلن ٿامس سوانسيءَ ۾ ڄائو هو) ته زور آيو "ڊلن" تي.

اهڙيءَ طرح لفظن ۽ فقرن تان ته مرڪزي زور بدلجي ٿو، پر ويندي هڪ لفظ جي پدن تائين اِها ويڙهه هلي ٿي. (ڏسو ڪورڪ ص 939) ۽ مرڪز بدلجڻ جو هڪڙو سبب "نئين اطلاع" کي اهميت ڏيڻ به آهي.

4. موضوع جو جهيلار جي مرڪز تي اثر:

جهيلار جي مرڪز (focus of intonation) ڪان سواءِ جملي جو بيو هڪ اهم جزو آهي موضوع (Theme) جو جنهن جي ٻاري ۾ سڄو جملو چيل

هجي. ظرف وارن لفظن يا فقري کي جڏهن جملي جي منڍ ۾ جيڪو بہ لفظ يا فقرو ايندو هجي، اهو ٿيو موضوع. هيءُ فاعل بہ ٿي سگهي ٿو انگريزيءَ ۾ سوال جو آپريٽر do did, does يا موڊل) ٿي سگهي ٿو سواليہ لفظ (ڪير، ڇا، ڪٿي، ڪيڏانهن وغيره) ٿي سگهي ٿو يا خود فعل ٿي سگهي ٿو. مرڪز ۽ موضوع جملي جا بہ مکيہ جزا آهن. موضوع هميشہ جملي جي شروع ۾ تو اچي، ۽ مرڪز جيئن اڳي ڏئوسين، آهي تہ ريچڪائي پر عموماً جملي جي آخر ۾ ايندو آهي. موضوع جڻ ڳالهہ ڪٿي ٿو مرڪزان کي توڙ تائين پُڄائي تو. جيئن تہ موضوع جملي جي مُنڍ ۾ تو اچي، ان کي اطلاع جو گهٽ وڌ ڪٽڻو پوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن جيئن مٿي چوٿين جملي ۾ ڏئوسين. ائين بہ ٿيندو آهي جو جملي جو مرڪز بہ اهوئي هوندو آهي، جيڪو ان جو موضوع هوندو آهي.

4. Dylan Thomas was born in Swansea.

يا جيڪڏهن ڪنهن کان پڇجي تہ "اِهو رسالو ڪنهن ڏنئي؟" تہ چوندو

5. Bill (gave it to me)

(بل [اهو مون کي ڏنو] موضوع بہ بل، تون جو مرڪز بہ بل)

هونئن عام حالت ۾ "بل گيوات تومي" واري جملي ۾ زور جو مرڪز "گيو" تي پوي ها. هنن جملن ۾ تہ ڊلن ۽ بل هونئن بہ عام طرح جملي جي منڍ ۾ اچن ها، هيئنر بہ منڍ ۾ آهن. پر ڪڏهن ڪڏهن ائين ٿيندو آهي، جو جملي جي مُنڍ ۾ جملي جو اهڙو ڪو لفظ آڻي رکبو آهي، جيڪو هونئن عموماً منڍ ۾ نہ هوندو آهي، ۽ جملي جي ڪنهن ٻئي حصي ۾ هوندو آهي. هن طريقي کي "موضوع کي منڍ ۾ آڻڻ" (Thematic Fronting) يا چٽيل (چتوڪيل) موضوع (Marked theme) چئبو آهي. هھڙيءَ طرح جملي جي منڍ ۾ آندل جملي جا جُزا، اسلوب ۽ اثر ۾ مختلف هوندا. جيئن گُورڪ ۽ سندس ساٿي چون ٿا،

"ڳالهايل ٻوليءَ ۾، ائين اڪثر ٿيندو آهي تہ جملي جي ڪنهن جُزي کي جملي جي مُنڍَ ۾ آڻڻ سان ان تي زور جي نيوڪليس وڌي ويندي آهي، ۽ اهڙيءَ طرح اُهو جزو موضوع ۽ اطلاع ٻنهي طريقن سان چتو ٿيندو آهي (32)."

"In formal speech, it is quite common for an element to be fronted with nuclear stress, and thus to be 'marked' (or given special emphasis) both thematically and information ally"

1. انهيءَ حساب سان ڪڏهن فاعل جو وڌاءُ فاعل جي جاءِ تي اچو ويهي. (33)

2. الف: جو نالو آهيس. (1. a) JOE his name is

عام طرح چئجي ها، "هز نيم از جو" ۽ نيم تي زور پوي ها.

(ب) صفا احمق مون پانيو (پاڻ کي). (1. b) An utter fool I felt too.

عام طرح چئجي ها "آءِ فيلٽ ائن اٽر فول" ۽ فول تي زور پوي ها.

ڪڏهن مفعول جو وڌاءُ فاعل جي جاءِ تي اچو ويهي:

(الف) ويساهين تون انهيءَ کي ٿو چوين! 2. Relaxation you call it!

هن طريقي جي توضيح ڪندي گُورڪ ۽ سندس ساٿي لکن ٿا تہ ائين ٿو معلوم ٿئي جڻ موضوع وارو جزو پهريون ٻولُ آهي، جيڪو ڳالهائيندڙ جي ذهن ۾ اچي ٿو ۽ جملي جا باقي ٽڪرا پوءِ ويچاريل جي حيثيت سان جڻ ان ۾ پوءِ وڌائجن ٿا. (34)

"It is as if the thematic element is the first thing that strikes the speaker, and the rest is added as after thought".

زير بحث مضمون جو فاضل مصنف لکي ٿو:

"هن ڏس ۾ اسان جا نقاد ۽ اُبتي ٻوليءَ وارا اديب ڪنهن انگريزي يا فرانسيسي ڪهاڻيڪار جا مثال يا ڪو مثال دليل طور ڏئي سگهندا، جن ۾ ٻوليءَ جي اصولن کي ڦيرايو ويو هجي." (35)

"ٻوليءَ" جا اُهي اصول ڪهڙا آهن، تنهن لاءِ فاضل مصنف لکي ٿو:

"سنڌي ٻوليءَ جي عام نحوي سٽاءَ موجب ڪنهن بہ جملي ۾ پهرين فاعل پنهنجي جاءِ وٺي ويهندو آهي ۽ ان کان پوءِ مفعول ايندو آهي ۽ آخر ۾ فعل. روز مره، گفتار واري ٻوليءَ جو هر جملو انهن اصولن ۽ قانونن جو پابند هوندو آهي". (36)

ٻوليءَ جي اصول کي ڦيرائڻ جي ڳالهہ ڪونہ ٿا ڪريون. پر اهي متي ڏنل جملا ۽ هيٺ ڄاڻايل ٻيا مثال ڪنهن ڪهاڻيڪار جي افساني يا ناول تان نہ، پر عصر حاضر جي معتبر لسانيات جي ماهرن جي لکيل ان گرامر تان ورتل آهن، جيڪو اڄ لسانيات جي دنيا ۾ مستند مڃيو وڃي ٿو.

ڪُورڪ ۽ سندس همڪار (37) پنهنجي هن گرامر ۾ موضوع (جملي جي شروع وارو جزو) جي جاءِ تي ايندڙ اهڙن لفظن جا گهڻا مثال ڏنا آهن. (38) جيڪي عام گرامر ۾ هوند جملي جي ڪنهن ٻئي حصي ۾ اچن. ڳالهايل ٻوليءَ جا ڪي مثال متي ڏناسين. انهن کان سواءِ خطيبانہ (rhetorical) ٻولي ۽ لکيل ٻوليءَ جا بہ اهڙا مثال ڏنا اٿن.

1. خطيبانہ ٻوليءَ ۾ جاءِ مٽايل موضوع جا مثال:

1. His face I'm not FOND of.........

هن جملي ۾ حرف جر آو (of) جو واڌارو (هز فيس His Face) موضوع جي حيثيت سان استعمال ٿيو آهي. هن ۾ "فيس" ڪرندڙ جهيلار سان چئجي ٿو ۽ "فانڊ" لفظ ڪِري اُپرندر ٿون سان ڳالهائبو. سنڌيءَ ۾ چئجي "سندس ٻوٿ جو آءٌ گهورو ناهيان" عام طرح هوند هيءُ جملو چئجي ها. آءٌ سندس ٻوٿ جو گهورو ناهيان.

2. but his CHARActer I desPISE

"پر سندس لڇڻ آءٌ ڌڪاريان ٿو..." جملي جي هن حصي ۾ CHARA ۽ PISE وارن پدن تي زور آيو ۽ اهي ٻئي ڪرندڙ ٿون سان اُچاريا ويا. هن جملي ۾ اتهامي مفعول (ڊائريڪٽ آبجيڪٽ) موضوع جي جاءِ تي استعمال ٿيو آهي. هوئن هوند عام طرح چئجي ها.

But I despise his character

"پر آءٌ سندس لڇڻ ڌڪاريان ٿو." (مون کي سندس لڇڻن سان نفرت آهي).

RICH I may be (but.......)

(سکيو ڪٽي آءٌ هجان.....)

هن جملي ۾ فاعل جو وڌاءُ، نئين معنيٰ ۾ موضوع جي حيثيت سان آيو آهي، هوئن عام طرح چئجي ها.

LEAVE him I COULD n't (I may be rich [but]....)

(ڪرندڙ) (ڪري اپرندڙ)

(ڇڏي تہ) ڪيس آئون نٿي سگهيس....)

پريڊيڪيشن جو فعل موضوع جي حيثيت سان. هوئن عام طرح هوند چئجي ها

(I couldn't leave him) (but atleast I could make his life a misery, I have promised to do it. So do it I SHALL

هوئن هن طرح چئجي ها.

And I shall do it

2. لکيل علمي ٻوليءَ ۾ جاءِ مٽايل موضوع جا مثال:

1. Most of these problems a computer could take in its stride.

انهن مان گهڻا مسئلا ڪمپيوٽر (هڪ دير ۾) هڪ ئي وک سان حل ڪندو.

هوئن عام طرح چئجي ها.

(A computer could take most of these problems in its stride.

2. This later topic we have examined in chapter 3, and need not reconsider.

هوئن هن طرح چئجي ها.

(We have examined this later topic in....)

4. To this list may be added ten further items of importance.

هوئن چئجي ها.

(One may add, ten further items of importance to this list: Ten further items may be added to this list.

هن بحث مان بہ ڳالهيون ثابت ٿيون:

1. ساڳي لفظي ترتيب واري جملي ۾ جهيلار جو مرڪز جاءِ مٽائي سگهي ٿو جڏهن تہ جهيلار لفظي ترتيب جي پابند ناهي.

2. ڪنهن خاص مقصد ادا ڪرڻ لاءِ جملي جي منڍ ۾ جملي جو ڪو اهڙو حصو آڻي رکي سگهجي ٿو جيڪو عام طرح مُنڍ ۾ نہ ايندو آهي." موضوع کي منڍ ۾ آڻڻ (thematic fronting) واري انهيءَ نظريي سان جملي جي لفظي ترتيب لازمي طرح بدلبي آهي ۽ اهڙي طرح ٻوليءَ جي فطري نظام ۾ ڪو کهرام ڪونهي مچندو.

(د) ٻولين ۾ لفظي ترتيب جي ڳڙهه:

فاضل مصنف پنهنجي زير بحث مضمون ۾ ٻوليءَ کي هڪ اهڙو قدرتي نظام ڪري ڏيکاريو آهي، جنهن جي ڪنهن بہ قانون جي پيچڪڙي ٿي تہ چڻ ڪوڪهرام مچي ويندو ۽ ڊاڪٽر صاحب جن جي لکت مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ ٻوليءَ جي انهيءَ نظام جا اُهي قانون، جن جي استعمال سان ٻولي نهي ٿي، اُهي لسانيات جي ماهرن کي معلوم آهن. مثلاً فاعل – فعل يا "فاعل – مفعول" جي سٽاءَ جا اُهي سٽ قانون، جن ۾ فاعل هميشہ جملي جي مُنڍ ۾ ايندو فاعل جو وڏاءُ جي هوندو تہ اُهوان کان اڳيان ايندو فعل هميشہ جملي جي پڇاڙيءَ ۾ ايندو وغيره وغيره. (39) مصنف صاحب جن لکن ٿا:

"روزمره گفتار واري ٻوليءَ جو هر جملو انهن اصولن ۽ قانونن جو پابند هوندو آهي "انهيءَ ڪري چون ٿا تہ "آهي ڪاتب جو قلم هيءَ" غلط آهي، ۽ "هي ڪاتب جو قلم آهي" صحيح آهي. (40)

اڳتي چون ٿا تہ اُنهن اُصولن جي پابندي سٽاءَ جي چئن مقصدن (انتخاب، ترتيب، فعل جو لاڳاپو ۽ جهيلار) جي لاءِ ضروري آهي، اُن ڪري "اُتيو آهيان ننڍ مان" جهڙن جملن کي لفظي ترتيب ۽ جهيلار جي اصولن تي پرکي غلط ثابت ڪيو ويو آهي. اسان مٿي ڏنو تہ جهيلار کي لفظي ترتيب جي پابندي جي ضرورت ناهي. هاڻي ڏسنداسين تہ ٻولين ۾ لفظي ترتيب ۽ جهيلار جي ڪهڙي ضرورت آهي ۽ سنڌيءَ ٻوليءَ تي اهڙي ضرورت جو ڪيتري قدر اطلاق ٿئي ٿو.

1. گرامري تصورات ؛ (41):

ڪنهن بہ جملي ناهڻ سان ڪابہ ٻولي ڪي نحوي گرامري تصورات ادا ڪري ٿي، جن مان هڪڙن کي لازمي يا اٽڪر تصورات چئي سگهجي ٿو ۽ ٻين کي ثانوي. جيڪڏهن هڪ ريڇ ۽ هڪ ماڻهوءَ جي ڳالهہ ڪبي ۽ اهو ڏيکارڻو هوندو تہ هڪ ٻئي کي ماريو تہ اهو لازمي ٿيندو تہ ڏيکارجي تہ ڪهڙي مارڻ جو عمل ڪيو ۽ ڪهڙوان عمل جو شڪار ٿيو. دنيا جون سيئي ٻوليون اهو لاڳاپو ادا ڪن ٿيون. جنهن کي

اريز "نام نهاد فاعل، مفعول لاڳاپو" (42) ٿو ڪوٺي.

- ٻي ٻاسي مارڻ جو عمل ڪهڙي وقت ٿيو (زمان ۽ ٽينس)، يڪدم (ڇهڪ ۾) ٿيو يا ان عمل ۾ وقت لڳو (آسپيڪٽ) (43)
- ريڇ ٽوڙي ماڻهو هڪڙو هو بہ هئا يا گهڻا هئا (عدد).
- ۽ ڳالهہ ڪندڙاها ڳالهہ پاڻ ٿيندي ڏٺي يا ڪنين سُڻي پيو ٻڌائي.
- اهي سيئي ڳالهيون ثانوي نحوي (گرامري) تصورات ۾ اچي وڃن ٿيون. انهن مان ڪيتريون ڳالهيون ڪيترين ٻولين ۾ ٻڌائڻ ضروري آهن، ڪيترين ٻولين ۾ انهن جو ٻڌائڻ غير ضروري آهي.
- هنن نحوي تصورن جي اظهار لاءِ مختلف ٻولين جي گرامرن وٽ اُهي مختلف وسيلا يا اوزار (Devices) آهن.
- لفظي ترتيب (Word order) وارو وسيلو انهن مان هڪڙو آهي، پر جيڪين اڳتي واضح ٿيندو ٻين سيني وسيلن کان ڪمزور ۽ محدود وسيلو اهو آهي.
- انهي مقصد کي ادا ڪرڻ لاءِ جيڪي وسيلا ٻولين وٽ آهن تن مان "ڪار جي لفظ" ٻيو وسيلو (function words) هڪڙو آهي ۽
- لفظي صورتون يا تصريفون (inflections) ٽيون آهي.
- هنن ٽن وسيلن جي ورهاست هيئن آهي. يعني ٽي وسيلا
- (الف) لفظي ترتيب
- (ب) ڪار جي لفظ
- (ب) تصريفون
- جيڪا ٻولي تصريفن جي ذريعي "فاعل – مفعول" جو لاڳاپو ادا ڪري سگهي ٿي، ان جي اختيار ۾ ڪار جي لفظن ۽ لفظي ترتيب جا وسيلا بہ آهن (جيئن سنڌي).
- جيڪا ٻولي تصريفن وسيلي تہ اهو لاڳاپو ادا نہ ٿي ڪري سگهي، پر ڪار جي لفظن ذريعي اهو ڪم سر انجام ڏئي سگهي ٿي تنهن وٽ لفظي ترتيب جو اختيار بہ هوندو آهي (جيئن ارو) ۽ جيڪا ٻولي تصريفن ۽ ڪار جي لفظ ٻنهي ذريعن کان محروم آهي، سا انهيءَ لاڳاپي جي اظهار لاءِ سڄو دارومدار لفظي ترتيب تي ئي رکي (جيئن انگريزي).

• مثلاً سنڌي ٻولي جيڪا رِڇَ ۽ رِڇُ ۾ آخري حرڪتن وارين تصريفن سان فاعلي حالت ۽ اتهامي مفعول (accusative) حالت جو اظهار ڪري ٿي، ان لاءِ اهو ممڪن آهي ته لفظي ترتيب ۽ ڪارجي لفظن جي مدد سان (يا انهن جي مدد ڪان سواءِ) "فاعل مفعول" جي لاڳاپي جو اظهار ڪري. هن ٻوليءَ وٽ چڱا ٽئي هٿيار موجود آهن. سخت پابندي رڳو تصريفن جي ڪرٽي اٿس، باقي ٻئي وسيلا سندس اختيار ۾ آهن ته استعمال ڪري يا نه ڪري:

1. رِڇَ ماڻهو ماريو. (فاعل رڇ، مفعول ماڻهو)
2. ماڻهوءَ رِڇُ ماريو. (فاعل ماڻهو مفعول رڇ)
3. رِڇُ ماڻهوءَ ماريو. (مفعول رڇ، فاعل ماڻهو)
4. ماڻهو رڇ ماريو. (مفعول ماڻهو فاعل رڇ)
5. رڇَ ماڻهوءَ کي ماريو. (فاعل رڇ، مفعول ماڻهو + ڪارجي لفظ "کي")
6. ماڻهوءَ کي رِڇَ ماريو. (مفعول "ماڻهوءَ" ڪارجي لفظ "کي" فاعل رِڇَ)
7. رڇ کي ماڻهوءَ ماريو (مفعول رڇ + کي، فاعل ماڻهو)
8. ماڻهوءَ رِڇَ کي ماريو (فاعل ماڻهوءِ مفعول رڇ + "کي" ڪارجي لفظ)

سنڌي ٻوليءَ جي مقابلي ۾ وري اردو ٻولي آهي، جيڪا لازمي نحوي يا گرامري تصورن جو اظهار تصريفن سان نٿي ڪري سگهي، ان ڪري ان جو دارومدار ڪارجي لفظن جي استعمال ۽ لفظي ترتيب تي آهي، پر جيئن ته درجي بنديءَ ۾ ڪارجي لفظن وارو وسيلو لفظي ترتيب واري طريقي کان وڏيڪ سگهارو ۽ وسعت وارو آهي، ان ڪري لفظي ترتيب جي هٿيار کي پنهنجو زيردست، پنهنجي حڪم جو بندو، پنهنجو غلام ڪري استعمال ڪري ٿو. اردوءَ ۾ ڪارجي لفظن جي موجود هئڻ ڪري لفظي ترتيب کي حاڪميت حاصل ڪانهي، فاعل مفعول کي جاءِ بدلائڻ جي آزادي آهي.

1. ريڇ نے آدمي کو مارا (فاعل + ڪارجي لفظ "نے" + مفعول + ڪارجي لفظ "کو")

2. آدمي کو ريڇ نے مارا (مفعول + کو، فاعل + نے)
3. ريڇھ کو آدمي نے مارا. (مفعول + ڪارجي لفظ کو + فاعل + ڪارجي لفظ "نے")
4. آدمي نے ريڇ کو مارا. (فاعل + نے، مفعول + کو)

بهرحال اردو ٻوليءَ ۾ هيئين کونه چئي سگهبو جيئن سنڌيءَ ۾ چئبو آهي (غلط جملي لاءِ لسانياتي لڪٽين ۾ ستاري جو نشان ڏنو آهي)

* ريڇ آدمي مارا. (رڇ ماڻهو ماريو رِڇُ ماڻهوءَ ماريو)
* آدمي ريڇ مارا. (ماڻهوءَ رِڇُ ماريو. يا ماڻهو رِڇَ ماريو)

هنن ٻنهي ٻولين جي مقابلي ۾ هاڻوڪي انگريزي ٻولي وري اهڙي آهي، جو منجهس اهو لاڳاپو نڪي "فاعل مفعول" وارين تصريفن سان ادا ٿي سگهي ٿو نڪي "ڪارجي لفظن" سان. اُن ڪري انگريزيءَ کي مڪمل طور لفظي ترتيب تي ڀاڙڻو ٿو پوي. انگريزيءَ ۾ عام طرح فاعل جملي جي شروع ۾ ايندو ان کان پوءِ فعل ۽ ان کان پوءِ مفعول (خاص حالتن ۾ انهيءَ ترتيب جي پابنديءَ کي ٽوڙي به سگهبو جيئن جهيلار جي بحث ۾ واضح ڪيو ويو) هاڻ انگريزيءَ ۾ رِڇ ۽ ماڻهوءَ جي اِها ڳالهه صرف هڪ طريقي سان ٿي سگهي ٿي. معروف فعل جيڪو اڳيان آيو سو ٿيو مارينڌڙ جيڪو آخر ۾ سو ٿيو مئل (جيڪو اڳي سو تڳي).

1. The man killed the bear — ماڻهوءَ رِڇُ ماريو.
2. The bear killed the man. — رڇَ ماڻهو ماريو.

هن زماني جي انگريزيءَ ۾ ڪا تصريف استعمال نٿي ٿئي. جيڪا "بيئر" ۽ "مئن" جي جاءِ هٽائڻ کان پوءِ به سندس اصلي "فاعل – مفعول" وارو لاڳاپو قائم رکي، ڪو "ڪارجي لفظ" ڪونهي جو اهو ڪم سرانجام ڏئي. انگريزيءَ وٽ هڪڙوئي وسيلو آهي، هڪڙوئي هٿيار آهي. لفظي ترتيب جو. (ذهن ۾ اها ڳالهه رکجي ته هن وقت (passive) جي ڳالهه ڪانه پئي هلي). انهيءَ ڪري انگريزيءَ لاءِ لازمي آهي ته انهيءَ هڪڙي وسيلي جي چڱيءَ طرح پابندي ڪري. هاڻ اسان ڏنو ته تصريف، ڪارجي لفظ ۽ لفظي ترتيب مان:

1. سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ تصريف جو هٿيار آهي، جنهن جي ڪري ڪيس ڪارجي لفظن ۽ لفظي ترتيب تي اختيار آهي. جڏهن جيئن وڻيس تڏهن انهن کي تيئن استعمال ڪري، پر انهن ڪان سواءِ ٻه ڪم هلائي سگهي ٿي. اهڙيءَ طرح اٺن نمونن سان اهو فاعل مفعول جو طريقو سنڌيءَ ۾ ادا ٿي سگهي ٿو.

2. اردوءَ ۾ تصريف ڪانهي، پر ڪارجي لفظ هئڻ ڪري ڪيس اختيار آهي ته لفظي ترتيب جي هٿيار ڪي جيئن وڻيس تيئن استعمال ڪري. ان ڪري ڇئن نمونن سان اهو تعلق ظاهر ٿي سگهي ٿو.

3. انگريزيءَ وٽ رڳو لفظي ترتيب آهي. ان ڪري اها مجبور آهي ته ان جو ڇڳيءَ طرح پابنديءَ سان استعمال ڪري ۽ ٻن نمونن سان اهو ظاهر ڪيائين.

اِنهيءَ ڳالهه جي اهميت کي سمجهڻ لاءِ ڪي مثال ٿا وٺون: مثال ۾ "تصريف" پرڳڻي جو حاڪم آهي، "ڪارجي لفظ" ضلعي جو حاڪم آهي، ۽ "لفظي ترتيب" تعلقي تي اختيار رکي ٿي.

اچا ٻيو مثال وٺون ته "تصريف" بندوق آهي، جيڪا گولي، تکي اوزار ۽ ڏنڊي ٿنهي لاءِ ڪم اچي ٿي. "ڪارجي لفظ" ڪهاڙي آهي جا تکي اوزار ۽ ڏنڊي ٻنهي جو ڪم ڏئي ٿي ۽ "لفظي ترتيب" ڏنڊي وانگيان آهي، جيڪو رڳو ڏنڊي جو ڪم ڏيندي اچا ٻه وڏيڪ مثال ڏجي ته تصريف سج وانگي آهي، جنهن جي اڳيان چنڊ تارا بيٺا هجن ته ٻه ڇڻ ته ڪونهن. "ڪارجي لفظ" چنڊ وانگي آهي، جنهن جي آڏو تارن جي روشني جهڙي آهي تهڙي ناهي، "لفظي ترتيب" تارن وانگي آهي. جيڪي اونداهيءَ رات ۾ وانهڙو ڪي وات ڏسڻ ۾ هڪڙو ڪردار ادا ڪن ٿا. هاڻي ڪير آهي جو پرڳڻي جي حاڪميت ڦٽي ڪري تعلقي جو حاڪم ٿيڻ پسند ڪندو. ڪير آهي جو سج کي هٿان ڇڏي تارن جو سودو ڪندو. ڪير آهي جو جهيڙي وقت بندوق اڇلي سوٽو وٺڻ پسند ڪندو. اهو سودو ته سراسر ٽوٽي وارو ڇئبو. جنهن ۾ لسانيات جو ماهر ڳالهائيندڙ کي صلاح ڏيندو هجي ته تصريفن وارو پنهنجو قيمتي وسيلو اڇلي، ڊينيئل جونز سان نينهن نيائڻ خاطر، لفظي ترتيب جو وسليو ڪٽي قابو جهلي.

هاڻي سنڌيءَ کي جيڪي حاصل آهي سو اردوءَ کي ڪونهي (47) جيڪي اردوءَ کي حاصل آهي سو انگريزيءَ وٽ ڪونهي. هتي ياد رکڻ وارو هڪڙو نقطو اهو آهي ته هنن ٽن وسيلن جي هڪ درجي بندي آهي ۽ انهن مان جيترو مٿئين درجي وارو وسيلو ڪنهن زبان کي حاصل آهي ته اُها هيٺين درجن جي وسيلن کان بي نياز آهي. اُهي وسيلا سندس ڪمي (مددگار) آهن. جن کي پنهنجي پسند تي استعمال ڪندي اردوءَ ۾ ڏنوسين ته فاعل مفعول جو لاڳاپو تصريفن سان ادا نٿو ٿئي ۽ انگريزيءَ ۾ ڏنوسين ته اهو لاڳاپو نڪي تصريفن سان ادا ٿو ٿئي نڪي ڪارجي لفظن سان. هن زماني جي انگريزيءَ ۾ ڏنوسين ته رڳو هڪ طريقو ممڪن آهي جنهن سان. "فاعل – فعل – مفعول" جو لاڳاپو ادا ڪري سگهجي، اهو آهي "لفظي ترتيب" وارو. اهو لاڳاپو ڏنوسين ته لازمي گرامري تصور وارو لاڳاپو آهي.

انگريزيءَ ۾ هن زماني ۾ جيڪي ٻه چار تصريفون وڃي رهيون آهن، اهي ثانوي گرامري تصورن جي ادائگيءَ جي لاءِ استعمال ٿين ٿيون. جيئن عدد جمع واري ايس (s) ٽئي شخص واحد جي فعل تي ايس. ماضيءَ جي ed جي پويان. يا پارٽيسيپل جي ing فعل جي پويان.

2. جڏهن پراڻي انگريزي تصريفن واري ٻولي هئي.

انگريزي ٻوليءَ جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته ڪو اهڙو ڏينهن خدا جو هن ٻوليءَ جي تاريخ ۾ ٻه هو جڏهن منجهس لازمي توڙي ثانوي (نحوي) تصوارت تصريفن سان ادا ٿيندا هئا، جيئن اڄ سنڌي ۾ ٿين ٿا. ڳالهايل ٻولي ۽ لکيل ٻوليءَ جي انهيءَ تاريخي چڪتاڻ ۾ انگريزي آهستي آهستي تصريفي ٻولين جي قطار مان پاڻ کي ڪيندي وئي ۽ پاڻ کي لفظي ترتيب جي پابند ٻولين جي قطار ۾ آڻيندي وئي ۽ اڄ مڪمل طرح لازمي تصورن کي ادا ڪرڻ لاءِ تصريفن ۽ ڪارجي لفظن کي ڇڏي، لفظي ترتيب کي اختيار ڪري چڪي آهي ۽ باقي رهيل تصريفن کي رڳو ثانوي تصورن ادا ڪرڻ لاءِ رکيو ويئي آهي. پراڻي انگريزيءَ (Old English) ۾ تقريباً سيئي

گرامري لاڳاپا– لازمي توڙي ثانوي – تصريفن سان ادا ٿي سگهيا ٿي ۽ تقريباً سيئي تصريفن سان ادا ٿيندا هئا. ڪي لاڳاپا "ڪارجي لفظن" (to وغيره) سان ادا ٿيندا هئا. پر ڪوبہ لاڳاپو لفظي ترتيب تي ٻڌل ڪونہ هو جيئن فريز ٿو چوي.

"In Old English practically all the grammatical relationships to which the language gave attention could be expressed by inflections and nearly all were so expressed. Some were expressed by function words, but none, so far as I know, actually depended upon word order for expression."(45)

سنڌيءَ جي فاعل ۽ مفعول جو تعلق اڄ بہ تصريفن (انفليڪشنز) سان ادا ٿئي ٿو.

1. ماڻهوءَ پاڻي لوڙهيو. (ماڻهوءَ ٻنيءَ کي ڏيڻ لاءِ پاڻي ورايو)

2. ماڻهو پاڻيءَ لوڙهيو. (ماڻهو پاڻيءَ ۾ ٻڏي مري لُڙهي وهي ويو)

پهرين جملي ۾ ماڻهوءَ جي (ءَ) حرڪت ۽ ٻئي جملي ۾ پاڻيءَ جي (ءَ) حرڪت فاعلي تصريف آهي.

اهڙيءَ طرح پراڻيءَ انگريزيءَ ۾ بہ فاعل، غير صريح مفعول ۽ اتهامي مفعول (ناميناٽو، ڊيٽيو ۽ اَڪيوزٽو) لاءِ الڳ الڳ تصريفون هيون.

مفعول اتهامي يا صريح (accusative object) جملي ۾ ڪابہ جاءِ والاري سگهيو ٿي. ان جملي ۾ لفظن جي ترتيب جو جملي جي معنيٰ تي ڪوبہ اثر ڪونہ ٿي پيو. نحوي لاڳاپو ساڳيو ٿي رهيو مفعول اتهامي پلي کڻيءَ بہ جاءِ تي هجي. مٿي رڇ ۽ ماڻهوءَ جي جهيڙي واري ڳالھ جيڪا ڪئي سون، پراڻي انگريزيءَ ۾ ان کي هنن چئن نمونن سان لکي يا ڳالهائي ادا ڪري سگهبو هو. (انگريزيءَ جي اڄڪلھ واري حرف تعريف (ڊيفينٽ آرٽيڪل) دَ، دي (the) وانگي ان زماني ۾ مختلف حرف تعريف هوندا هئا، جيڪي حالت (case) جي اعتبار سان تصرف ٿيل (inflected) هوندا هئا. مثلاً se فاعلي حالت لاءِ

ڪتب آڻبو هو ۽ thone مفعولي اتهامي (ڊائرڪٽ آبجيڪٽ يا آڪيوزٽو) حالت لاءِ ۽ "Sloh" جي معنيٰ تي "هنيو يا ماريو" جنهن سان ماڻوڪي انگريزي ۾ Slay, slew ٺا ڇوَن. جملي جي لفظي ترتيب جي لحاظ کان هي چارئي صورتون ممڪن هيون:

(1) ماڻهوءَ رِڇُ ڪُٺو /ماريو. 1. Se mann thone beran sloh.

(The man the bear slew).

(2) رڇُ ماڻهوءَ ڪُٺو. 2. Thone beran se mann sloh.

(The bear the man slew).

(3) رِڇُ ڪُٺو ماڻهوءَ. 3. Thone beran sloh se mann.

(The bear slew the man)

(4) ڪُٺو ماڻهوءَ رِڇُ. 4. Sloh se mann thone beran.

(Slew the man the bear)

هنن چئن لفظي ترتيبن منجهان ڪا هڪڙي لفظي ترتيب بہ اهڙي ڪانهي، جنهن کي اڄڪلھ واري انگريزيءَ جي لفظي ترتيب مطابق صحيح چئجي، حالانڪ پراڻيءَ انگريزيءَ ۾ اهي چارئي صحيح هيون ۽ هڪڙي ئي معنيٰ ڏنائون تہ "ماڻهوءَ رِڇُ ڪُٺو".

3. چارلز فريز انهيءَ ساڳي نقطي تي 1080ع ۾ ايلفرڪ (Aelfric) جي واعظي خطن ۾ مفعول اتهاميءَ جي مثالن کي ڳڻي اهو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ اهو ڪيترا پيرا فعل کان اڳ ۽ ڪيترا پيرا پوءِ استعمال ٿيو آهي. ڪيس معلوم ٿيو تہ مفعول اتهامي ان وقت ٽيونجاھ سيڪڙو فعل کان اڳ استعمال ٿيو هو ۽ سٺيتاليھ سيڪڙو فعل کان پوءِ.

مفعول + فعل جا ڪي مثال:

1. "and Crist to helle gewende and thone deofol gewylde".
(and Christ to hell went and the devil overcame."
(۽ حضرت عيسيٰ دوزخ ڏانهن ويو ۽ شيطانَ (کي) ماتَ ڪيائين.)

2. aelc mann… the… thone ..otherne.. hyrwde."
(each man … who … the other despised)
(هر ماڻهو جنهن ٻئي (کي) ڌڪاريو)

4. and butan se Aelmihtiga God tha dagas gescyrhn
(and but / unless) the Almighty God those days shorten").

1000ع کان 1400ع ڌاري تائين مفعول اتامي پنهنجي صورت ڦيرائيندو گهيرائيندو رهيو. اهڙيءَ طرح نيٺ فعل کان پوءِ واري هُن جي جاءِ وڃي پڪي ٿي بيٺي، جيئن لفظي ترتيب ٿانيڪي ٿيندي ٿي وئي، تيئن تصريفون بہ منجهائس نڪرنديون ٿي ويون.

ٽيبل: مفعول اتاميءَ جي جاءِ فعل کان اڳ ۽ پوءِ (47)

Direct Object	1000ع	1200ع	1300ع	1400ع	1500ع
اتامي مفعول فعل کان اڳ (مفعول فعل)	52.5٪	53.7٪	40+٪	14.3٪	1.87٪
اتامي مفعول فعل کان پوءِ (فعل مفعول)	47.5٪	46.3٪	60٪	85.7٪	98.13٪

هن بحث مان اهو ثابت ڪرڻ مقصود هو تہ انگريزي ٻولي جنهن نموني سان اڄڪلهہ نام نهاد "فاعل – فعل – مفعول" جي لفظي ترتيب (Word order) کي مضبوطيءَ سان چهٽي پئي آهي. اِهو ان ڪري جو هُن پنهنجي اوسر دؤران تصريفن کي ٻوليءَ مان ڪڍي ڇڏيو ۽ ان جي جاءِ تي فاعل، مفعول جي لاڳاپي کي ادا ڪرڻ لاءِ لفظي ترتيب تي سڄو بار وڌو. هاڻي هي پهريان ٻہ جملا مختلف گرامري لاڳاپا ٿا رکن ۽ پويان ٻہ انهيءَ لحاظ کان غلط آهن تہ انگريزي ڳالهائيندڙ ماڻهو ائين ڪونہ چوندو:

1. The man killed the bear (ماڻهوءَ رڇ ماريو)
2. The bear killed the man (رڇ ماڻهوءَ ماريو)
3. ⁎ Killed the man the bear.
4. ⁎ The man the bear killed.

انگريزيءَ جي برعڪس سنڌي اڄ بہ تصريفي ٻولي آهي ۽ ايتري قدر تصريفي آهي جو انگريزي 1000ع ۾ بہ اهڙي ڪانہ هئي. سنڌيءَ ۾ لازمي توڙي ثانوي نحوي (گرامري) لاڳاپن ادا ڪرڻ واريون تصريفون فعل ۾ وجهي سڄو جملو هڪ لفظ ۾ ادا ڪري سگهجي ٿو. اها ڳالهہ انگريزيءَ ۾ ڪڏهن ڪانہ هئي پر عربيءَ کان سواءِ دنيا جي ڪنهن ورلي ٻوليءَ ۾ هوندي هي انگريزيءَ جا جملا ڏسو انهن جو ترجمو "فاعل – مفعول" واريءَ ڪتابي ٻوليءَ ۾ بہ ڏسو ۽ وري ڳالهايل سنڌيءَ ۾ بہ ڏسو.

ڳالهايل سنڌي	ڪتابي سنڌي جملا	انگريزيءَ ۾ ترجمو
پٽيائينمَ	هن مون کي پٽيو	1. He cursed me
لکيو مانس	مون هن کي لکيو	2. I wrote him
ماريندينِ	تون هنن کي ماريندئين	3. you (female) will kill (or beat) them

انهيءَ ۾ ڪهڙي عبرت جي ڳالهہ آهي تہ تصريفون سنڌيءَ جي فعل کي لڳن ٿيون ۽ فعل جي اصلي صورت انهيءَ ننڍڙي جملي جي اڳياڙيءَ ۾ آهي، انهيءَ ڪري جو معنيٰ جو مرڪز هميشہ فعل ئي رهيو آهي، ۽ انهيءَ ڪري verb (ورب) جي معنيٰ ئي آهي "اهو لفظ" (the word) انهيءَ ڪري جيڪڏهن اسان جا ڪماڻيڪار فعل کان جملي کي شروع ٿا ڪن تہ ڪا اربع خطا ڪانہ ٿي. اِها بلڪل فطري ٻولي آهي جيڪا هو استعمال ڪن ٿا. جو فعل خود فاعل موجود آهي. اٿيو آهيان، اٿي آهيان، اٿيا آهيون، اٿيو آهي، اٿندو اٿنداسون جي معنيٰ ٿي آءٌ اٿيو آهيان، آءٌ اٿي آهيان، اسين اٿيا آهيون، هو اٿيو آهي هو اٿندو، اسين اٿنداسون.

(هـ) سنڌي ٻوليءَ کي لفظي ترتيب جي پابنديءَ جو لاچار ڪونهي

ڪنهن لاچار جي ڪري انگريزيءَ جهڙن ٻين ٻولين کي هن وقت

لفظي ترتيب تي ڀاڙڻو پوي ٿو اُهو لاچار سنڌيءَ کي ڪونهي. انهيءَ ڪري جو لازمي گرامري لاڳاپا (فاعل – مفعول) سنڌيءَ ۾ هميشه وانگي اڄ بہ تصريفن جي وسيلي ادا ٿين ٿا. جيئن اڳي چيو ويو هيٺيان جملا نج سنڌيءَ ٻوليءَ جا آهن. جيڪي زندگيءَ جي مختلف صورتن ۽ واقعن جي مناسبت سان ماڻهن جي واتان ٻڌڻ ۾ ايندا. جيڪڏهن ڪنهن گراميرين اهڙا جملا اڳي ناهن ٻڌا تہ اهو ٻوليءَ جو ڏوهہ ڪونهي، سندس زندگيءَ جي تجربن جو قصور آهي

(الف) ’رِڇ‘ فاعل ’ماڻهو‘ مفعول تصريف سان	(ب) ’ماڻهو‘ فاعل، ’رڇُ‘ مفعول تصريف سان
1. رِڇَ ماڻهو ڦٽيو	1.رِڇُ ماڻهوءَ ڦٽيو
2. ماڻهورِڇَ ڦٽيو	2. ماڻهوءَ رِڇُ ڦٽيو
3. ڦٽيورِڇَ ماڻهو	3. ڦٽيورِڇُ ماڻهوءَ
4. ڦٽيو ماڻهورِڇَ	4. ڦٽيو ماڻهوءَ رِڇُ
ڪارجي لفظ	ڪارجي لفظ
5. رِڇَ ماڻهوءَ کي ڦٽيو	5. رِڇَ کي ماڻهوءَ ڦٽيو
6. ماڻهوءَ کي رِڇَ ڦٽيو	6. ماڻهوءَ رِڇ کي ڦٽيو
7. ڦٽيورِڇَ ماڻهوءَ کي	7. ڦٽيو رڇَ کي ماڻهوءَ
8. ڦٽيو ماڻهوءَ کي رِڇَ	8. ڦٽيو ماڻهوءَ رڇَ کي

(الف) وارن مثالن ۾ جن ۾ رڇُ فاعل (ڦٽڻ وارو ڪم ڪرڻ وارو) آهي تن انن ئي مثالن ۾ رِڇَ جي ڇ تي زبر تي اچي پر مفعول جي آواز جي ورهاست تصريف واري صورت ۾ ”ماڻهوءَ“ جو آخري آواز / اُوءِ/ ٿو ٿئي ۽ ڪارجي لفظ جي صورت ۾ ماڻهوءَ ۾ /اوءِ/ ٿو ٿئي ۽ تصريفن جو آواز وارن چئن مثالن ۾ مفعول رِڇَ جي ڇ تي پيش /ڇُ/ ۽ ڪارجي لفظن سان گڏ استعمال ٿيندڙ مفعول رِڇَ جي ڇ تي زبر /ڇَ/ تي ڏئي ڏنوسين تہ ڪيئن ڪارجي لفظن جي استعمال سان مفعول جون اهي حرڪتون بہ بدلجي ويون. جيڪي دراصل اسمن جون حالتون ٿيون پڌائين. اُردو وانگي جيڪڏهن اِهي حرڪتون سنڌيءَ مان بہ نڪري

وڃن، جيئن گهڻن شهرين جي ٻوليءَ مان نڪرنديون ٿيون وڃن، تہ پوءِ اسان جي لسانيات جي ماهرن جي دل جي اها مراد بہ جلد ئي پوري ٿي ويندي ۽ سنڌيءَ کي بہ ”فاعل – مفعول فعل“ جي لفظي ترتيب جو پابند ۽ غلام ٿي رهڻو پوندو.

جيئن جملن ۾ فاعل، مفعول ۽ فعل جيڪا جاءِ ماڻائين ٿا، انهن مان هر هڪ جو الڳ مقصد ٿو ٿئي، ۽ ڪنهن لفظ جو جملي جي منڍ ۾ اچي جملي جو موضوع بنجڻ ڪو خاص مقصد ٿو رکي ۽ انهن مان ڪ'و جملو ڪهڙي وقت استعمال ٿيندو ان جو دارومدار ڳالهہ ٻولهہ جي متن (Context) ۽ طرز گفتگو تي آهي. جيئن جهيلار واري بحث دوران واضح ٿيو. رهيو سوال تہ هنن جملن ۾ ڪهڙو جملو گهٽائيءَ ۾ استعمال ٿئي ٿو. ان لاءِ چئجي تہ سنڌي جي مختلف ساختن جي ڪثرت استعمال (frequency of usage) معلوم ڪرڻ لاءِ اڃا ڪو علمي مطالعو ڪونهي ڪيو ويو. پر لکت جي ٻوليءَ کي ڏسڻ مان معلوم ٿيو تہ هن خاص حالت ۾ جتي فاعل بہ اسم هجي ۽ مفعول بہ اسم هجي، پهريون ۽ ٻيو استعمال هڪڙي پاسي ۽ پنجون ۽ ڇهون استعمال ٻئي پاسي ڪثرت سان استعمال ۾ نظر ايندا، پر فاعل ۽ مفعول، يا اُنهن مان ڪو هڪ جڏهن ضمير جي صورت ۾ ادا ڪرڻو پوندو تہ استعمال جي ڪثرت (frequency) ۾ فرق ٿيندو.

2. جيڪڏهن رِڇ اسم ڪي، جيڪو هڪڙي پاسي (الف ۾) فاعل ۽ ٻئي پاسي (ب ۾) مفعول آهي، ضمير جي صورت ۾ ادا ڪرڻو پوندو تہ هيٺيان جملا ناهي سگهبا. انهن مان ڪي وڏيڪ استعمال ۾ ايندا. ڪي گهٽ. پر ڪوبہ انهن مان جملو اهڙو ٻڌڻ ۾ ڪونہ ايندو جنهن جي نالي چئي سگهجي تہ هن گهڙا اوٽ جو جملو ڳالهايل ٻوليءَ ۾ ٻڌڻ ۾ ڪونہ ايندو.

2. الف : جنهن ۾ رڇ فاعل هجي (12 ممڪن جملا)

فاعل لاءِ ضمير جي الڳ حيثيت قائم	
كارجي لفظ کان سواءِ	كارجي لفظ سان
1. هن ماڻهو ڦٽيو	5. هُنَ ماڻهوءَ کي ڦٽيو
2. ماڻهو هن ڦٽيو	6. ماڻهوءَ کي هِنَ ڦٽيو
3. ڦٽيو هَن ماڻهو	7. ڦٽيو هُنَ ماڻهوءَ کي
4. ڦٽيو ماڻهو هُنَ	8. ڦٽيو ماڻهوءَ کي هن
ضمير جي ادائگي فعل ۾ تصريف سان	
9. ماڻهو ڦٽيائين (1 بدران)	11. ماڻهوءَ کي ڦٽيائين (5 بدران)
9. ماڻهو ڦٽيائين (2 بدران)	11. ماڻهوءَ کي ڦٽيائين (6 بدران)
10. ڦٽيائين ماڻهو (3 بدران)	12. ڦٽيائين ماڻهوءَ کي (7 بدران)
10. ڦٽيائين ماڻهو (4 بدران)	12. ڦٽيائين ماڻهوءَ کي (8 بدران)

2. ب : جنهن ۾ "رڇُ" مفعول هجي (14 ممڪن جملا)

مفعول لاءِ ضمير جي الڳ حيثيت قائم	
كارجي لفظ کان سواءِ	كارجي لفظ سان
1. اهو ماڻهوءَ ڦٽيو	5. انهيءَ کي ماڻهوءَ ڦٽيو
2. ماڻهوءَ اهو ڦٽيو	6. ماڻهوءَ انهيءَ کي ڦٽيو
3. ڦٽيو اهو ماڻهوءَ	7. ڦٽيو انهيءَ کي ماڻهوءَ
4. ڦٽيو ماڻهوءَ اهو	8. ڦٽيو ماڻهوءَ انهيءَ کي
ضمير جي ادائگي فعل ۾ تصريف سان	
ضمير جي ادائگي	تصريف سان
كارجي لفظ کان سواءِ	كارجي لفظ سان
9. ماڻهوءَ ڦٽيسُ (1 بدران)	11. کيس ماڻهوءَ ڦٽيو (5 بدران)
9. ماڻهوءَ ڦٽيسِ (2 بدران)	12. ماڻهوءَ کيس ڦٽيو (6 بدران)
10. ڦٽيسِ ماڻهوءَ (3 بدران)	13. ڦٽيو کيس ماڻهوءَ (7 بدران)
10. ڦٽيسُ ماڻهو (4 بدران)	14. ڦٽيو ماڻهوءَ کيس (8 بدران)

3. جيڪڏهن "رڇَ" اسم رکي، اسم کي "ماڻهوءَ" اسم کي ضمير ۾ ادا ڪرٽوپوي ته هيٺيان جملا ٺاهي سگهبا. هنن مان ٻه کي وڌيڪ پڌرو ۾ ايندا ۽ کي گهٽ.

3. الف جنهن ۾ رڇ فاعل هجي (14 ممڪن جملا)

ضمير جي الڳ حيثيت قائم	
كارجي لفظ کان سواءِ	كارجي لفظ سان
1. رڇ هو ڦٽيو	5. رِڇ هن کي ڦٽيو
2. هُو رڇَ ڦٽيو	6. هن کي رڇَ ڦٽيو
3. ڦٽيو رڇ هو	7. ڦٽيو رڇ هن کي
4. ڦٽيو هو رڇَ	8. ڦٽيو هن کي رَڇَ
ضمير جي ادائگي فعل ۾ تصريف سان	
كارجي لفظ سان	كارجي لفظ سان
9. رڇَ ڦٽيُس	11. رڇ کيس ڦٽيو
9. رڇَ ڦٽيسِ	12. رِڇَ ڦٽيو کيس
10. ڦٽيسِ رڇَ	13. ڦٽيو رڇ کيس
10. ڦٽيسِ رڇَ	14. ڦٽيو کيس رڇ

2. ب جنهن ۾ ماڻهو فاعل ۽ رڇ مفعول هجي (12 ممڪن جملا)

ضمير جي الڳ حيثيت قائم	
كارجي لفظ کان سواءِ	كارجي لفظ سان
1. رڇ هنَ ڦٽيو	5. رڇ کي هُنَ ڦٽيو
2. رڇَ ڦٽيو	6. هُنَ رڇَ کي ڦٽيو
3. ڦٽيو رڇَ هنَ	7. ڦٽيو رڇ کي هن
4. ڦٽيو هن رڇُ	8. ڦٽيو هُنَ رڇَ کي
2. ضمير جي ادائگي تصريفن سان	
كارجي لفظ سان	كارجي لفظ سان
9. رڇُ ڦٽيائين	11. رڇ کي ڦٽيائين
9. رڇَ ڦٽيائين	11. رِڇَ کي ڦٽيائين
10. ڦٽيائين رڇِ	12. ڦٽيائين رِڇَ کي
10. ڦٽيائين رڇَ	12. ڦٽيائين رڇَ کي

4. رڇ اسم ۽ ماڻهو اسم ٻنهي کي ضميرن ۾ ادا ڪرٽوپوي ته:

4. الف جنهن ۾ رڳو فاعل هو (11. ممڪن جملا)

ضميرن جي الڳ حيثيت قائم	
ڪارجي لفظ کان سواءِ	ڪارجي لفظ سان
1. هِن هو ڦٽيو	5. هِنَ هُن کي ڦٽيو
2. هُو هِنَ ڦٽيو	6. هُن کي هِن ڦٽيو
3. ڦٽيو هِن هُو	7. ڦٽيو هِن هن کي
4. ڦٽيو هُو هِن	8. ڦٽيو هُن کي هِن
ضميرن جي اداڻگي تصريفن سان	
ڪارجي لفظ کان سواءِ	ڪارجي لفظ سان
9. رڳو ڦٽيائين	10 رڳو کي ڦٽيائين
9. ڦٽيائينس	10 کيس ڦٽيائين
9. ڦٽيائينس	11. ڦٽيائين کيس
9. ڦٽيائين	11. ڦٽيائينس کيس

4. ب: جنهن ۾ رڳو مفعول هو. (11 ممڪن جملا)

(ساڳئي متئين انداز ۾ جملا ٺهندا پر جيڪڏهن عدد، جنس يا شخص مختلف هوندا ته وڌيڪ بامعني فرق ظاهر ٿيندا.

اهڙيءَ طرح سنڌيءَ ۾ هڪ قسم جي لاڳاپي، ساڳئي زمان ساڳئي حدن، ساڳين جنسن سان حساب لڳائبو ته جتي سنڌي ۾ 88 صورتون ممڪن آهن، اتي اردوءَ ۾ صرف 12 صورتون ممڪن آهن، ۽ انگريزيءَ ۾ 5 صورتون ممڪن آهن. اهو ڪرشمو تصريفن ۽ ڪارجي لفظن جو آهي. (نسبت نهي 18:12:5 جي.) هتي ڏنوسين ته جڏهن ڪنهن فاعل يا مفعول لاءِ ضمير استعمال ٿي رهيو هجي ته سنڌيءَ ۾ ان ضمير کي جملي ۾ قائم رکڻ بدران، گهٽو ڪري ڪيرائي ڇڏبو آهي. انهيءَ ڪري جو ضميري پڇاڙي اڳئي فعل ۾ موجود آهي. اُن جي مقابلي ۾ انگريزيءَ ۾ ڏسندؤ ته اهو ضيمر وارو فاعل رڳو هڪ صورت، امريءَ ۾ ڪِري ٿو يا حذف ٿئي ٿو جڏهن "تون هيئن ڪر" ۾ "يو" (you) جي استعمال جي ضرورت نٿي رهي. ٻيءَ ڪنهن به حالت ۾ ڪٿڙو به ضمير ورلي ڪيرائي سگهبو.

جن جملن تي ڊاڪٽر الانا صاحب اعتراض ڪيو آهي،

انهن مان هڪُ آهي. "اٿيو آهيان ننڍ مان"

ڊاڪٽر الانا صاحب جن چون ٿا ته هن جملي ۾ فاعل "مُنڍ ۾ هنڻ ڪپي ها، پوءِ مفعول ۽ ان کان پوءِ فعل "ننڍ مان" جو فقرو فاعل به ڪونهي ته مفعول به ڪونهي، اهو جري فقرو (prepositional phrase) آهي، ان ڪري "ننڍ مان" کي جيڪڏهن جملي جي اڳيان آڻبو ته به ڊاڪٽر الانا صاحب وارو اعتراض رهندو ته جملي ۾ فاعل پنهنجي جاءِ تي نهيو مرڳو آهي ئي ڪونه: "ننڍ مان اٿيو آهيان"

اجا به فاعل جڻ ته جملي جي شروع ۾ ڪونهي. اهو تڏهن "صحيح" ٿئي ها، جڏهن چئون ها "آءٌ ننڍ مان اٿيو آهيان." يا "آءٌ اٿيو آهيان ننڍ مان!"

جيڪڏهن اسان جي ٻولي انگريزيءَ جهڙي ٻولي هجي ها، تاريخ جي ساڳين حادثن مان گذرندي اچ تصريفن کان وانجهي، لُنڊي يا ٻُٽي ٿيل هجي ها ته پوءِ اسان لاءِ "شايد" اهڙي ڳالهه لازم ٿئي ها، جنهن ۾ "اٿيو آهيان" کان اڳ "آءٌ" استعمال ڪرڻ ضروري ٿي پوي ها. پر سنڌيءَ جو جيڪو فعل آهي ان ۾ فاعل جي تصريف هميشه موجود آهي. ڪڏهن ڪڏهن منجهس مفعول به آهي ۽ ان هڪ تصريف مان زمان، فاعل ۽ مفعول جي شخصيت (Person) جنس، عدد ۽ حالت سڀ ڄاڻايل هوندا آهن. سنڌيءَ ۾ هيئن چوڻ صحيح آهي:

1. ماريو سونس (اسان هُن کي ماريو)
2. ڏڪُ هڻنديسانءِ. (آءٌ (مونث) توکي ڏڪ هڻنديس).
3. ڇڏائيندو سانِ. (آءٌ هنن کي ڇڏائيندس).

هنن جملن ۾ جيئن ته فاعلُ فعلَ جو هڪ تصريفي حصو آهي ان ڪري "اسان"، آئون، "مون" کي الڳ فاعل جي صورت ۾ لکڻ جي ضرورت ڪانه رهي. ۽ نتيجتاً حذف ڪيا ويا. هاڻي، جملي ۾ جڏهن فاعل جي الڳ حيثيت ئي ڪانهي ۽ (گهٽو ڪري مفعول جي به الڳ حيثيت ڪانه رهي) ته پوءِ اهو ڪيئن چئي سگهبو ته "روز مره گفتار جي ٻوليءَ جي هر جملي ۾ پهرين فاعل پنهنجي جاءِ وٺي بيهندو. پوءِ مفعول ۽ آخر ۾ فعل ٿيندو."

اهڙي قسم جا جملا جيڪي ڊاڪٽر الانا صاحب جي ”فاعل – فعل“ يا ”فاعل – مفعول“ واري قائدي جي پيچڪڙي ڪري لکيا تا وڃن، نہ رڳو شاهہ جي ڪلام يا عام ڳالهايل ٻوليءَ ۾ ملندا، پر چڱن لکيل پڙهيل ماڻهن جي لکڻين ۾ بہ ملي سگهندا. انهن جملن ۾ ائين نٿو ٿئي جيئن ڊاڪٽر الانا صاحب چاهي ٿو تہ: ”عام سنڌي ٻوليءَ جي ستاءَ موجب ڪنهن بہ جملي ۾ پهرين فاعل پنهنجي جاءِ وٺي بيهندو آهي ۽ ان کان پوءِ مفعول ايندو ۽ آخر ۾ فعل ايندو آهي.“ (48).

اچو تہ هنن جملن ۾ ڏسون تہ فاعل پنهنجي جاءِ ڪهڙي هنڌ وٺي بيٺو آهي.

1. ”ڪنهن خادم جي هٿان چوائي موڪليائين تہ پلائي ڪري ڪو پاٽيءَ جو ڪوزو مون کي ڏياري موڪليو“. (49)

(يعني هُن ڪنهن خادم هٿان چوائي موڪليو تہ اوهان پلائي ڪري....)

2. ”جنهن خانداڻ سان دوستي ٿيس... تہ وري ڪانہ توڙيائين“ (50)

(يعني هن جي دوستي جنهن خاندان سان ٿي هُن وري اها دوستي ڪانہ توڙي)

هنن ٻنهي جملن ۾ ڏسو تہ ڊاڪٽر صاحب جي مرضيءَ جي خلاف فاعل پنهنجا مورچا ڇڏي ڪيئن وڃي فعل جي گهر ۾ لڪا آهن؟

3. ”ساري عمر مرحوم جي اها حالت رهي..“ (51)

(مرحوم جي اها حالت ساري عمر رهي)

4. ”انهتر ميل جي ڊسچارج وٺڻ لاءِ مون کي اختياري هئي“ (52)

(انهتر ميل جي ڊسچارج وٺڻ ۾ اختياري مون کي هئي)

هنن ٻن جملن کي ڏسي فيصلو ڪريو تہ ”فاعل ڪهڙا آهن ۽ ڪٿي جا وينا ڪن“

وري هي جملا پڙهي هر هڪ ۾ ڏسو تہ فقير فاعل آهي يا مفعول ۽ پنهنجي مورچي ۾ وينو آهي يا پرائي ۾.

5. ”فقير کي ٿي تهجد ڪرڻ گهرجن“ (53)

6. ”فقير کي ٿي مانيون ڏنيون سين.“ (اسان ٿي مانيون فقير کي ڏنيون)

7. ”فقير کي ٿي تهجد ڪندي ڏٺم.“ (مون فقير کي ڏٺو تہ فقير ٿي تهجد ڪيا.)

8. فقير ٿي تهجد ڪيا.

خود ڊاڪٽر الانا صاحب معياري ۽ لاڙي اچارن بابت لکيو آهي، جن ۾ فاعل حذف ٿيل آهي ۽ جملو فعل کان شروع ٿئي ٿو يا فاعل حذف آهي ۽ جملو مفعول کان شروع ٿئي ٿو (54)

9. ڏسين ٿو – آئون تو کي ڏسان ٿو (ڏسئين ٿو)

10. ڏسين ٿو – تون ڏسين ٿو

11. ڏسين تہ (يا ڏسين ٿو) – هو توکي ڏسي ٿو.

12. گهر اڏرايو مانس (– مون هن کان گهر اڏرايو.)

اهڙيون ترڪيبون فارسي ۽ عربي ٻولين ۾ بہ آهن، جن ۾ جدا فاعل حذف ٿيل آهي، فاعل جو اظهار رڳو تصريف سان ٿئي ٿو جيڪا فعل کي لڳل هوندي آهي. ان ڪري عموماً مفعول سان جملو شروع ٿيندو آهي.

1. ”حيلت آن ساخت کہ چون گريزد“

اتڪل اها ڪيائين تہ ڪيئن هٽي (يعني هن اها اتڪل ڪئي تہ ڪيئن ڀڄي)

”طبيبي از سامانيان راصلت نيکوداد، پنج هزار تومان“

(ويج هڪڙي سامانين جي کي صلو (بدلو) ناهوڪو ڏنائين. رشوت طور پنج هزار تومان)

”ومرا ورا دست گرفت“

(۽ انهي جو هٿ ورتائين)

”وعهد کرد“

(۽ ناهُ ڪيائين...) (پوءِ گهوڙي تان ڪري بيماريءَ جو منهن ڪيائين)

”وبہ پرسش امير آمد“ (55)

(۽ پڇا لاءِ امير آيو)

فاعل – مفعول جا پوئلڳ هوند لکن ها!

”هُن اتڪل اها ڪئي تہ هو / پاڻ ڪيئن هٽي. هنن سامانين جي هڪڙي ويج کي ناهوڪو بدلو ڏنو (رشوت طور) پنج هزار تومان – ۽ هن سندس هٿ ورتو ۽ هُن ساڻس معاهدو / ناهہ ڪيو ۽ امير سندس

پڇا لاءِ آيو...."

2. پادشاهي راشنيدم بکشتن اسيري اشارت کرد (56)
"بادشاه کي ٻڌم (تہ) مارڻ لاءِ قيديءَ جي حڪم ڪيائين" (مون هڪ بادشاه جي نالي ٻڌو تہ هن هڪ قيديءَ کي مارڻ جو حڪم ڪيو).

3. عزرائيل پرئي مڙس کي چيو:
"پيره مرد، حالت چطوره؟ اگر باز هم مي خواهي زنده بماني، حرفي ندارم!"
(پريا مڙس حال ڪهڙا اٿئي؟ يعني تنهنجا حال ڪهڙا آهن، جي اڃا (بہ) چاهين تہ جيئرو رهين (ڪو) اعتراض ڪونهيم)
پرئي مڙس جواب ڏنو:
"اگر مرا قبض روح نکني شکايتت را بخدا ميکنم.
عزرائيل هم فوري جانش را گرفت و راحتش کرد (57)"
(جي منهنجو ساهہ نہ وٺندين (تہ) ميارءَ خدا وٽ پڄائيندس، عزرائيل بہ جهٽ ساهُس (کي) ورتو سُکيس ڪيائين) جيڪڏهن تون منهنجو ساهہ نہ وٺندين، تنهنجي خلاف ميار خدا وٽ پڄائيندس، عزرائيل بہ جهٽ سندس ساهہ ورتو ۽ کيس سکيو ڪيائين (1.58)

4. "اين خانه را مجبور شديم بخريم .... يک خانہ رفتيم بخريم به صد چهل هزار تومان ولي حيف که يکروز زود تر خريد ندش" (58)

5. (انهيءَ گهر کي مجبور ٿياسون تہ وٺون (خريد ڪيون) هڪ گهر وياسون (تہ) وٺون — هڪ سؤ چاليهہ هزار تومان ۾ — پر افسوس جو هڪ ڏينهن اڳواٽ خريد ڪري ويئس)
ڪتابي انداز ۾ لکبو:
"اسين مجبور ٿياسون تہ اهو گهر وٺون.... اسين هڪ گهرُ هڪ سؤ چاليهہ هزار تومان ۾ وٺڻ وياسون پر افسوس جو ڪي ماڻهو هڪ ڏينهن اڳ اُهو گهرُ وٺي ويا!"

• تَتُ:

هن سڄي بحث ۾ اول ڏنوسين تہ لسانيات جي ماهرن جي ذميداريءَ جون ڪي حدون آهن، ۽ ڳالهائيندڙن کي جاهل ۽ لسانيات جي علم کان اڻڄاڻ سمجهي اهڙا قصا قانون مٿن نہ مڙهڻ کپن جيڪي ڏارين ٻولين جي پراڻي زماني جي لکندڙن پنهنجي علمي ڪم مايگيءَ جي زماني ۾ ٺاهيا هئا. لسانيات جي ماهر جو هيئنر فرض آهي تہ ڳالهايل ٻوليءَ جو مطالعو ڪري، پنهنجي گرامر جو نظريوان جي مناسبت سان ٺاهي. وڌيڪ ڏنوسين تہ جهيلار جي لحاظ کان ساڳي لفظي ترتيب ۾ اطلاع جا مرڪز الڳ الڳ ٿي سگهن ٿا، ۽ انهن جي لحاظ کان جهيلار جا مرڪز بہ بدلجي سگهندا، ۽ وري اطلاع جو مرڪز ڪڏهن ڪڏهن جملي جي اول ۾ اچي موضوع بہ بنجي سگهندو آهي، جيڪو هوندي عموماً جملي جو موضوع نہ هوندو آهي. ان لحاظ کان نہ رڳو سنڌي پر خود انگريزي ۾ ٻين ٻولين ۾ بہ مقصد ادا ڪرڻ لاءِ اهڙي لفظ يا فقري کي جملي جي منڍ ۾ آڻبو آهي، جيڪو هوندي جملي جي ڪنهن ٻئي حصي ۾ ايندو آهي. آخر ۾ ڏنوسين تہ ٻولين کي لازمي نحوي يا گرامري لاڳاپن جي اظهار جا جيڪي وسيلا حاصل آهن (تصريفون، ڪارجي لفظ ۽ لفظي ترتيب) تن مان سنڌي ٻوليءَ کي، تصريفي ٻوليءَ هئڻ ڪري، حرڪت جي جيڪا آزادي حاصل آهي، سا اردو ۽ انگريزيءَ کي حاصل نہ آهي ۽ تصريفي ٻولي هئڻ ڪري ئي سنڌي ٻولي فاعل — مفعول فعل جي لفظي ترتيب جي پابند هئڻ تي مجبور ناهي. انهيءَ لحاظ کان ائين چوڻ غلط ٿيندو تہ "روزمره گفتار واري ٻوليءَ جو هر جملو انهن اصولن ۽ قانونن جو پابند هوندو آهي" ۽ ڪماڻيڪارن جي متعلق ائين چوڻ تہ اُنهن "جيهلار جو اصل خيال ئي نہ رکيو آهي"، يا سندن "وهم ۽ گمان ۾ بہ نہ هو تہ ڪنهن گفتار ۾ جهيلار جو هئڻ اشد ضروري آهي"، غير لسانياتي ۽ غير علمي ڳالهيون آهن. اهڙيءَ طرح لسانيات جي علم کي عام ماڻهوءَ جي پهچ ۽ سمجهہ کان مٿيرو ڪارو علم ظاهر ڪري بلومفيلڊ ۽ ڊينئل جونز (60) جي طلسمي نالن جي هٿيار سان نوجوانن کي هيسائي، ۽ کين لسانيات جي علم کان خائف ۽ متنفر ڪرڻ جي برابر ٿيندو.

تشريحي ببليو گرافي

(A Descriptive Bibliography)

باب پهريون

لسانيات جي علم سان دلچسپي رکندڙ پر ان علم ۾ اروڻ يا سيکڙات ماڻهن جي ذهن ۾ انهيءَ علم متعلق جيڪي غلط فهميون ٿي سگهن ٿيون، انهن کي مٽائڻ لاءِ ڏسو:

(1) David, Crystal: *What is Linguistics,* Edward, Arnold, Bath, 1964, 1977.

واڌارن ۽ ضمنن سوڌي 88 صفحن تي پکڙيل هن ڪتاب "لسانيات ڇا ناهي"، "لسانيات ڇا آهي"؟ ۽ "لسانيات جا ڪارج" جي عنوانن سان ٽي باب آهن، جيڪي عام فهم ٻوليءَ ۾ لکيل آهن. ان کان سواءِ ابتدائي لسانيات جا بيشمار نئين سج نوان ڪتاب ڇپجندا رهن ٿا، ڪي مفيد ڪتاب ڏکيائيءَ جي وڌندڙ ترتيب سان:

(2) Bruce Liles: *An Introduction to Linguistics,* Prentice Hall, 1975

(3) D. L Bollinger: *Aspects of Language, Harcourt,* Brace & World, 2nd edition, 1975.

(4) J. Lyons: *Introduction to Theoretical Linguistics,* O.U.P. 1968.

(5) J. Lyons: article "LINGUISTICS" in Ency, Brit. Vol. 10. 15th edn. 1986, (Latest edition).

(6) R. A. Hall: *Introduction Linguistics,* Chilton Books, 1964.

(7) R.H. Robins: *General Linguistics – An Introductory Survey,* Longman, 1964, 1968.

هيڪر جيڪو لسانيات جي ميدان ۾ ڪاهي پيو ته پوءِ ڪن ڪلاسيڪي مشهور ماڻهن جي تصنيفن مان واقفيت لازمي ٿي پوندي، ڪي مشهور نالا ۽ سندن ڪم:

(8) Ferdinand de Saussure: *Course de Linguistique Generale, (Course in General Linguistics,* English translation. Wade Baskin), New York, 1959,

(9) Edward Sapir: ***Language – An Introduction to the study of Speech,*** London, 1921.

(10) Leonard Bloomfield: ***Language,*** H.R.W. New York, London, 1933, 13th Imp. 1976.

(11) H. A. Gleason: ***Introduction to Descriptive Linguistics,*** H.R.W. 1955, 1978.

(12) Charles Hockett: ***A Course in Modern Linguistics,*** Macmillan, 1958, 1976.

باب ٻيون

فيلڊ ورڪ جي اهميت

لسانياتي جاگرافيءَ جي ڪم ۾ ڪارڪن ۽ ڪم رٿيندڙ کي جن مختلف مرحلن مان گذرڻو ٿو پوي، انهن جي تفصيل لاءِ ڏسو:

(13) C. Hockett: (Above No. 12) chapter 56, p. 472.

(14) Raven I. McDavid: ***"American English Dialects"*** in Nelson, (Chapter 9), cited below No. 15.

(15) Nelson, Francis: ***The Structure of American English,*** New York, 1958.

(16) Harold Orton: ***"An English Dialect Survey"***, in Orbis, 1960, Louvain Belgium, reprinted in Hungerford ***et al: English Linguistices,*** Scott, Foresmen & Co. 1970.

فيلڊ ورڪ جي اصولن ۽ طريقن لاءِ ڏسو:

(17) William Samarian: ***Field Linguistics - A Guide to Linguistic Field Work,*** Holt Rinehart, 1967

(18) William Labov: ***Sociolinguistic Patters,*** University of Pennsylvania Press, Philadelphia, ***1972.***

(19) Walt Wolfram & Randolph Fasold: ***The Study of Social Dialects in American English,*** Prentice Hall, 1974.

(20) Bloomfield: ***Language,*** (Cited above No. 10) p. 325.

(21) Edgar H. Sturtevant: ***An Introduction to Linguistic Science,*** Yale U. P. 1947.

لسانياتي جاگرافيءَ جي تفصيلي نقشن جي حوالن لاءِ ڏسو:

(22) Simeon Potter: ***Modern Linguistics,*** Andre Detch, 1957–1971.

(23. Dwight Bollinger: ***Aspects of Language*** 1968, 1975, P. 349, adapted from Hans Kurath and Guy Loman, "The Dialectal Structure of Southern England: Phonological Evidence", No. 54 publication of the American Dialect Society.

(24) E. Bagby Atwood: "Grease and Greasy : A study of Geographical "Variation", in ***Readings in Applied English***

Linguistics by Harold B Allen, ACC, p 247.
(هِنَ ڪتاب ۾ ڏنل پيو نقشو ائٽوڊ جي هن ڪتاب تان ورتل آهي).
(25) Hans Kurath: ***A Word Geography of the Eastern United States***, reprinted in Wallace L. Anderson and Norma, C. Stageberg: ***Introductory Readings on Language***, H.R.W. 1962, 1966
(هن ڪتاب ۾ ڏنل ٽيون نقشو ڪراٿ جي هن ڪتاب تان ورتل آهي).

باب ٽيون

لسانياتي جاگرافيءَ سان لاڳو ڪن اصطلاحن تي بحث

لسانياتي جاگرافي ۽ ٻين لسانياتي علمن جي تعلق لاءِ ڏسو:

(26) Wallace Anderson and Norman Stageberg: ***Introductory Readings on Language***, HRW, 1975 p.231 from Kurath cited under No 25.
(27) Nelson, Francis: ***The Structure of American English***, New York, 1958, chapters 1, 9.
(28) Robins (cited above No 7), chapter 1, pp.46.
(29) Bruce L. Pearson: ***Introduction to Linguistic Concepts***, N.Y. 1977, chapter 10.

لسانيات ۽ ٻين غير لسانياتي علمن (سائنسز) جي تعلق لاءِ ڏسو:

(30) E.H Sturtevant (cited above No. 19, pp. 4.8.

فرانسس ۽ رابنز جي مضمونن ۾ ڊاياليڪٽن تي ٻولين جي ننڍين تقسيمن جي لحاظ کان بحث ڪري ڪلاس ڊاياليڪٽ ۽ معياري ٻولين تي بحث ڪيو ويو آهي ۽ ڊاياليڪٽن جي حيثيت رٿڻ جا اُصول پڌايا ويا آهن ۽ اِهو ڄاڻايو ويو آهي تہ ڪهڙا لسانياتي لاڙا ڊاياليڪٽل ورهاڱن تي اثرانداز ٿين ٿا. مڪ ڊيوڊ جو مضمون مٿي فرانسس واري ڪتاب (27) ۾ ڄاڻايل آهي. گريئرسن جو حوالو اِڳتي ڏنل آهي.

باب چوٿون

ڊاياليڪٽالاجيءَ سان لاڳو ڪن اصطلاحن تي بحث

(الف) لهجن ۽ محاورن جي تقسيم جو مسئلو:

لهجن جي پکڙجڻ ۽ لهجن کي ٻوليءَ کان ڌار ڪرڻ جي طريقن لاءِ ڏسو:

(31) S. Potter (cited above No 22), pp. 123-140.
(32) Leonard R. Palmer: ***Descriptive and Comparative Linguistices: A Critical Introduction***, Faber, London, 1972, pp 269-299. about Dialectology.
(33) Edward Sapir: ***Language***, (cited above No. 9), chapter 7.
(34) Edward Sapir 'Dialect' in Hungerford ***et al*** (cited above No 16).
(35) Encyclopedia Britannica, 1979,)15th edtion) Macropaedia, Vol. 5. "Dialects" by Palve Ivic, pp 696 – 701.
(36) G.L Brook: ***English Dialects***, Cambridge, 1963, 1965. Chapter 1.
(37) McDavid's article in Francis (cited above No. 27) pp. 483–485.

مڪ ڊيوڊ اُنهن ستن قوتن يا عوامل (Forces) جو ذڪر ڪيو آهي. جن جي ڪري لهجن ۾ فرق پيدا ٿين ٿا. محاورن ۾ پيدا ٿيندڙ هڪجهڙائين جي ذميدار عوامل لاءِ ڏسو (پامر مٿي ڄاڻايل نمبر 30 ص 277 – 280) محاورن جي گهٽجڻ ۽ هڪڙي معيار جي اسرڻ لاءِ جيڪي عوامل ڪم ڪندا آهن انهن جي جاچ لاءِ ڏسو پاٽر مٿي ڄاڻايل نمبر 29 ص 127، ۽ بلومفيلڊ مٿي ڄاڻايل (10).

ب: ڊاياليڪٽ ۽ ايڪسينٽ جي بحث لاءِ ڏسو:

(38) Rev Walter W. Skeat: ***An Etymological Dictionary of the English language***, Oxford, 1879–1888, 1963.
(39) ***Oxford English Dictionary*** (Unabridged), 1933, 1961. (See latest eddition)
(40) Webster's ***Third International Dictionary of English Language***, 1971. (See latest edditon)
(41) ***Webster's New Collegiate English Dictionary***, 1976. (See latest eddition)
(42) A. S Hornby: ***Advanced Learner's Dictionary***, Oxford, 5th edn. 1976. (See latest edditon)
(43) Peter Strevens: ***New Orientations in the Teaching of English Oxford***, 1977, pp. 129–147, >Varieties of English: A TOEFL Approach."
(44) Peter Trudgill: ***Accent, Dialect, and the School***, Amold, London, 1975.
(45) Joseph Catafago: ***An Arabic and English Dictionary***, First edn?

2nd, 1873, reprint Lebanon 1975.
(46) William T. Wortabet, J. Wortabet, and Henry Porter: *Arabic English Dictionary*, first edn, 1888, 4th reprint Lebanon, 1968.
(47) Francis Joseph Steingass: *Arabic English Literary Dictionary*, 1884, reprint Lahore, Beirut, year?
(48) Lane: *Arabic– English Lexicon*, 1885, reprint Beirut, 1968.
(49) H. Anthony Salmone: An *Advanced Learner's Arabic English Dictionary*, 1889, reprint Lahore, Beirut year?
(50) Francis Joseph Steingass: *Persian– English Dictionary*, Nor Folk, 1892, re print.
(51) J.G Hawa: *Alfaraid Arabic–English Dictionary*, 1899. reprint Beirut, 1970.
(52) Permannad Mewaram: *Sindhi–English Dictionary*, Jote Hyderabad, 1910, reprint.
(53) Elias Anthone Elias, Edward E Elias: *Elias' Modern Dictionary Arabic English*, 1922, Cairo, Egypt, 1972.
(54) Hans Wehr. *(Translation J. Milton Cowan): A Dictionary of Modern Written Arabic*, 1961, 3rd print 1974.
(55) Dr. A Zaki Badawi: *A Dictionary of the Social Sciences, English–French–- Arabic*, Lebanon 1978.
(56) فرهنگ آصفيه، مولوي سيد احمدي دهلوي، اردو، 1906.
(57) قاموس القرآن او اصلاح الوجوه والنظائر في القرآن الكريم للفقيه دامغاني دارالعلم للملايين، بيروت.
(58) المعجم المفهرس للالفاظ القرآن الكريم وضعه محمد فواد عبدالباقي دار احياء التراث العربي، بيروت لبنان.
(59) القاموس المحيط، مجدد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي،
(60) المنجد في اللغة والاعلام، الطبع 23، 1975 بيروت
(61) المحيط المحيط: المعلم بطرس البستاني، لبنان 1977ع
(16A) المعجم الوسيط، مجمع اللغة العربية: ابراهيم مصطفي، احمد حسن الزيات، حامد عبدالقادر، محمد علي النجار، المكتبة العلمية، طهران.

باب پنجون

بولي ۽ ان سان لاڳو ڪن وصفن تي بحث

(62) Francis P Dineen: *An Introduction to General Linguistics*, H.R.W. 1967.

هن ڪتاب جي آخري اڌ ۾ ساشوئر، سيپيئر، بلومفيلڊ، فرٿ، هجيلمليو ۽ نوم چامسڪي، جي تصنيفن جو اختصار ۽ انهن جي ڪم تي عالمانه بحث ڪيل آهي. بلومفيلڊ جي سڄي ڪتاب جو باب باب الڳ الڳ ڪري اختصار ڏنو اٿس. ان کان علاوه واٽسونين بهيويوزم ۽ ميڪڊوگل جي مينٽلزم جو پس منظر ۽ بلومفيلڊ تي اُن جو اثر ۽ بلومفيلڊ جي نوائين جو تفصيل ڏنل آهي.

(63) B.F, Skinner: *Verbal Behavior*, New York, ACC 1957.
(64) Noam Chomsky: "Review" on Skinner's "Verbal Behavior", first published in "Language" No. 55. pp. 26,58, 1959.
(65) O.H. Mowrer: "A Psychologist looks at language", in AMERICAN PSYCHOLOGIST, 9, 1964, pp. 660–94.
(66) O.H. Mowrer: *Learning Theory and the Symbolic Process*, New York, 1960.
(67) Noam Chomsky: *Language and Mind*, Harcourt, Brace, N.Y, 1968, 1972.
(68) J.P.B Allen and S. Pit Corder: *Papers in Applied Linguistics, The Edinburgh Course in Applied linguistics, part II*, Oxford, 1975, 1978.

هن ڪتاب ۾ انگرام ۽ ڪلارڪ جا مضمون ٻوليءَ جي حصول ۽ اُن جي استعمال تي آهن. جن ۾ سلوڪ ۽ بين متبادل نظرين تي تفصيل سان بحث ڪيو ويو آهي.

(69) Wilga M Rivers: The *Psychologist and the Foreign Language Teacher*, Chicago, University of Chicago, 1964, 1972.

(ب) ٻوليءَ جي هڪ پراڻي وصف:

(70) Sapir; *Language* (cited above, No. 9).

(1) ٻوليءَ جي وصف جيڪا هيستائين لسانيات جي ماهرن وٽ موافقت توڙي مخالفت جي بحث لاءِ مقبول رهي آهي، سا آهي سيپيئر جي مٿي ڄاڻايل لئنگوج ۾ ڏنل وصف،

(2) بروس لائلز پنهنجي ڪتاب *An Introduction to Linguistics* جا تي باب لکي ٻڌائي ٿو تہ اها سڄي توضيح سيپيئر واري وصف جي نقطۂ نظر کان ڪيل آهي.

(3) سٽر ٽيوان هڪ مثالي وصف ڏئي ان جي هر هڪ لفظ يا فقري تي بحث ڪيو آهي تہ ڇو سندس وصف ۾ اهو خاص فقرو شامل ڪيو ويو آهي.

(4) بروس پيئرسن جي مٿي ڄاڻايل *Introduction to Linguistic Concepts* ۾ بہ اهڙي طرح وصف پيش ڪري، ان جي هر هڪ فقري تي بحث ڪيو ويو آهي جنهن مان ليکڪ ثابت ڪري ٿو تہ هر هڪ لکندڙ پنهنجي ضرورت آهر ۽ پنهنجي مواد کي محدود ڪرڻ لاءِ ڪا وصف پيش ڪندو آهي.

(ج) جانورن جي ٻوليءَ بابت اول تہ شروع ڪجي هاڪيٽ جي ڪتاب کان:

(71) Hockett: *A Course in Modern Linguistics*, (cited above No. 12), Chapter 64.

چوهٽيون بابت "فطرت ۾ انسان جو مقام"، ۽ خصوصاً صفحي 574 تي "ٻوليءَ جون مکيہ خاصيتون".

(72) Fred C. Peng: *Sign Language & Language Acquisition in Man and Ape*, AAAS Selected Symposium, Ser. No. 15, Westview, 1978.

(73) Aline Amon: *Reading Writing Chattering Chimps, Atheinium*, 1975.

(74) Eugene Linden: *Apes. Men and Language*, Dutron, 1975.

(75) Ann Premacrk: *Why Chimps Can Read?* Har, Row. 1976.

(76) Herbert S. Nim Terrace: *A chimpanzee who learned sign Language*, Knopf, 1979.

(ج) ٻوليءَ جي وصف ڪهڙن لسانيات جي ماهرن ڪيئن ڪئي آهي:

(77) William labov: *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, 1972, Chapter 9. "The Social Setting of Linguistic Change".

(78) Hermann Paul: *Principles of the History of Language*, (tr. H. A Strong), Macmillan, New York, 1889, p. 6.23.

(79) Henry Sweet: *The History of Language*, J. M. Dent, London, 1900, p. 34, i.

(80) Andre Martinet: *Elements of General Linguistics*. (Tr. S.

Palmer,) U. of Chicago Press, 1964, p. 52

(81) J. Kurylowicz: "On the method of Internal Reconstruction" in H. G Lunt (ed) *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguistics*, Mouton, the Hague, 1964, p. 11.30.

(82) W.D Whitney: *Language and the Study of Language*. Scribner's, New York, 1901, p. 401.

(83) A. Meillet: Linguistique historique et Linguistique generale Paris 1921, pp. 16–17.

(84) Otto Jespersen: *Mankind, Nation and Individual from a linguistic point of view*. Indiana University Press, Bloomington, 1946, P. 21.

باب ڇهون

لسانياتي جاگرافيءَ جي اوسر جو مختصر تاريخي جائزو

(85) R.H. Robins: *Short History of Linguistics*, London, 1967. Indiana University Press 1974.

(86) Holger Pedersen: (Tr. J.W. Spargo): The *Discovery of Language. Linguistic Science in the Nineteenth Century*, Indiana U.Prss, Bloomington, 1959.

(87) L. Bloomifield (Cited above No. 10). Chapter One.

مضمون جي هن حصي ۾ دانتي کان وٺي نيو گريميرينز تائين جن ڪلاسيڪي لکيڪن جا نالا اچن ٿا، تن جون تصنيفون لاطيني، جرمن، يا فرينچ ٻولين ۾ آهن. تاريخي لسانيات جي سنجيده شاگردن لاءِ رڳو ڪتابن جا نالا ئي وڏي اهميت وارا آهن. جو منجهائن اُن زماني جي فڪر ۽ ڪم جي نوعيت معلوم ٿئي ٿي. عام پڙهندڙن لاءِ اهي نالا ڄاڻائڻ اجايا ٿيندا، اُن ڪري جنهن کي وڌيڪ ڄاڻ جي ضرورت هجي سو رابنز (7)، پيڊرسن (86) يا بلومفيلڊ (10) جي ببليوگرافين ڏي رجوع ڪري.

((88) Georg Wenker: *Sprachatlas des deutschen Reichs*, (Deutscher Sprachatlas), 1926.

(89) William Skeat: *An Etymological Dictionary of the English Language*, Oxford, 1889.

(91) William Skeat: *English Dialect Grammar 1889*,

باب ستون ۽ اٺون

لسانياتي جاگرافيءَ جو پهريون ۽ ٻيو دؤر

وينڪر، مري، گليئرون، گريئرسن، جيبر گ ۽ جود ۽ ڊئوزت جي اصلي ڪتابن جو تفصيل متن ۾ بہ اچي ويو آهي.

(92) Georg Wenker: *Sprachatlas des deutschen Reichs* (Deut scher sprachatlas), 1926.
(93) William Skeat: *Eymological Dictionary of the English Language*, Oxford, 1898.
(94) William Skeat: *English Dialects*, 1898, 1911. Cambridge.
(95) J. Wright: *The English Dialect Dictionary*, London (1898–1905)
(96) J. Wright: *The English Dialect Grammar*, Oxford 1905, (Also published as a part of his English *Dialect Dictionary)*.
(97) James Murray: *The Dialect of the Southern Countries of Scotland*, London, 1873.
(98) Jules Gillieron: *Atlas Linguistique de la France*, Paris, 1962–10.
(99) G. A Grierson: *A Linguistic Survey of India*, 1903–1927. Calcutta.
(100) Karl Jaberg and Jakob Jud: *Linguistic Geography of Itlay (Sprah–und sachatlas Italiens und der Sudschweiz)*
(101) Albert Dauzat: *Le Nouvel Atlas Linguistique de La France*.
(102) Hans Kurath: *Handbook of the Linguistic Geography of New England*, Providence, New York, 1972.
(103) Hans Kurath and others: *Linguistic Atlas of New England*, 3 vols. Providence, New England, 1939-43. reprinted in 1972.
(104) Hans Kurath: *A word Geography of the Eastern United States*, Ann Arbor, Michigan University Press, 1949.
(105) Hans Kurath and Raven: *I.* McDavid: *Pronunciation of English in the Atlantic States*, Ann Arbor, 1961.
(106) Bagby E. Atwood: *A survey of Verb Forms in the Eastern United States*, Ann Arbor 1953.
(107) Bagby E. Atwood: *The Regional Vocabulary of Texas* Austin, 1926.
(108) Bagby E. Atwood: "The Methods of American *Dialectology*", *in English Linguistics. An Introductory Reader*, eds. Harold

Hungerford and Others, Glenview, Illinois, 1973 pp. 176–216.
(109) Frederic G. Cassidy: *Dictionary of American Regional English*, Madison, Wisconsin.
(110) Alva L. Davis, Raven I. McDavid, Virginia G. McDavid: *A Compilation of Worksheets of the Linguistic Atlas of the United States and Canada and Associated Projects*. Chicago, 1969.
(111) Angus McIntosh: *Introductory Survey of Scottish Dialects*, Edinburgh, 1952.
(112) J. C. Catford: "*The Linguistic Survey of Scotland*." First published in ORBIS VI 1957, subsequently published in a number of compiled works.
(113) Eugen Dieth and Harold Orton: *Survey of English Dialects: Introduction. The Six Northern Counites and the Isle of Man; the West Milland Counties*.... Leeds. 1962–71.
(114) Martyn F. Walkelin: *Patterns of Folk Speech of the British Isles*. Athlone; London, 1972.
(115) Martin F. Wakelin, *English Dialects. An Introduction Athlone*, London, 1972.
(116) G.L.Brook: *English Dialects*. Andre Deutsch, Cambridge, 1963.
(117) Edurad Kolb: *Atlas of England: Phonological Atlas of the Northern Region*, Berlin, 1966.
(118) Server Pop: *La Dialectologie*. Apercu historique et methods d'engeles linguistiques, Louvain, 1950

باب نائون

لسانياتي جاگرافيءَ کان سماجي لسانيات تائين

(الف) لسانياتي جاگرافيءَ جي زوال بابت اٽئوڊ جا خيال سنڌس ان مضمون ۾ ڏنل آهن. جيڪو هنگر فورڊ ۽ ٻين جي مضمونن ۾ ڇپيو آهي. "ڊاياليڪٽالاجي" لسانيات جي لاءِ ڪهڙي ڪم اچي سگهي ٿي، ان لاءِ انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا ۾ ڊاياليڪٽ جي سري هيٺ، يا پـامر جي متي ڄاڻايل ڪتاب ۾ ص294 – 299، يا ويڪلن جي ڪتاب ۾ ص 6–10 ڏسڻ گهرجي. لسانياتي جاگرافيءَ ۾ توضيحي لسانيات جي ويڇي ۽ ان کي گهٽائڻ لاءِ جيڪي ڪوششون ٿيون

ويون آهن، انهن لاءِ ڏسو:

(119) William Labov: "The Social Setting of Linguistic Change " in his *Sociolinguistic Patterns*, U of Penn. Press, 1972 (No. 77 above).
(120) Moulton: "Dialect Geography and the Concept of Phonological Space", in WORD: 18: pp. 23_32, 1962.
(121) Uriel Weinreich: ***Language in Contact: Findings and Problems***, New York. 1953.
(122) Uriel Weinreich: "Is a Structural Dialectology possible?" in Hungerford and others (cited under 108).
(123) Raven I. McDavid Jr. "Structural Linguistics and Linguistic Geography", in Orbis, X, 1961, pp. 33_46.

(ب) ڊاياليڪٽالاجي ۽ تعليم جو تعلق:

(124) Walt Wolfram and W. Fasold: ***The study of Social Dialects in American English***, An Introduction to linguistic variation that shows both social and linguistic views and offers vital educational applications, Prentice– Hall Inc, Englewood Cliffs' New Jersey, 1974. (Chapter 8: "Social Dialects and Education").
(125) Peter Trudgill: ***Accent. Dialect and the School***, Edward Arnold, London, 1975.
(126) Peter Strevens: ***New Orientations in the Teaching of English***, Oxford, 1977.

باب ڏهون ۽ يارهون

سماجي لسانيات کان محاورن جي اپياس تائين

(الف) سماجي لسانيات جي اوسر:

(127) John Fischer: "Social Influences on the Choice of a Linguistic Variant", in WORD, 1958, 14:47–56.
(128) Dell. H. Hymes: "Towards Ethnographies of Communication: The Analysis of Communicative Events". In Gigilioli's ***Language and Social Context***, Penguin, 1972.
(129) William Samarirn: ***Field Linguistics': A Guide to Linguistic Field Work***, New York HRW, 1967.
(130) Wolfram and Fasold (cited above under 124).
(131) Peter Trudgil: ***The Social Differentiation of English in Norwich***, Cambridge 1947.

(ب) اقليتي گروهن جي محاورن تي تيل تحقيق: اول تہ لابوف جو گهٽو
ٽوڪم اقليتي گروهن جي محاورن تي تيل آهي، ان کان پوءِ ڏسو

(132) Aarons, Gordon, and Stewart: Linguistic Cultural differences and American Education, Florida, 1972.
(133) Labov, Cohen, Robins, and Lewis: "***A Study of the non – Standard English of Negro and Puerto Rican Speakers in New York City***, USUE Final Report, 1968.
(134) Frank Anshen: ***Speech Variation Among Negreos in a small Southern Community***. N.Y University Ph:D. Dissertation, 1969. (unpublished)
(135) Walt Wolfram: ***A Sociolinguistic Description of Detroit Negro Speech***, Washington D.C, Center for Applied Linguisters, 1969.
(136) Claudia Mitchell–Kernan: ***Language Behavior in a Black Urban Community***, Berkley, 1969.
(137) Legum, Pfaff, Tinnie, and Nicholas: ***The Speech of young Black Childern in Los Angles***, Inglewood, California, 1971.
(138) Ralph Fasold: ***Tense-Marking in Black English: A Linguistic and Social Analysis***, Washington D.C, CAL, 1972.
(139) J.L. Dillard: 'Negro Childern's Dialect in the Inner City", The Florida. F.L. Reporter 5:7-10, 1972.
(140) Elaine E. Tarone: ***Aspects of Intonation in Vernacular White and Black English***: University of Washington Ph.D Dissertation 1972.

(ج) پجن ۽ ڪريول: امريڪا ۾ نيگرو محاورن تي ڪم ڪندڙ گهڻا
ڪريولسٽ (ڪريول ٻولين تي ڪم ڪندڙ ماهر) آهن، انهن کان
سواءِ ڏسو:

(141) R.A Hall: ***Pidgin and Creole Languages***, Ithaca, 1966.
(142) J. Spencer: ***The English Language in West Africa***: London 1971.
(143) G. W. Turner: ***The English Language in Australia and New Zealand***, London, 1966.
(144) Beryl Loftman Bailey: ***Jamaican Creole Syntax: A Transformational Approach***, Camridge 1966.
(145) V.K Gokak: ***English in India: its Present and Future***, Bombay 1964.

(146) Braj Kachru: "English in South Asia" First published in *Current Trends in Linguistics*, ed. Thomas A Sebeok, The Hague, 1964.
(147) J.C. Catford: ***A Linguistic theory of Translation***, Oxford, 1965.
(148) M.A.K Halliday, A. McIntosh, and P. Strevens: ***The Linguistic Sciences and Language Teaching***; Longman, 1964, Chapter "Users and Uses of Languages"
(149) M. Gregory: "Aspects of Varieties Differentiation" Journal of Linguistics, Vol.3, No.2.1967.
(150) M. Gregory and Susanne Carrol: ***Language and Situation: Language Varieties and their Social Contexts***, Rutledge and Kegan, 1978.
(151) M. Joos: ***The Five Clocks***, Harcourt Brace, 1967.
(152) Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey, Leech, Jan Svartvik: ***A Grammar of Contemporary English***; HBJ: Seminar Press, 1972, pp.13–39.
(153) Peter Strevens: ***New Orientations in the Teaching of English***; Oxford, 1977, pp.129–146
(154) G.L Brook: ***Varieties of English***, Macmillan, 1973.
(155) Peter Trudgill, ***Accent, Dialect, and the School***: Edward Arnold, London, 1975.
(156) Courtney Cazden, Vera John, and Dell Hymes ***The Functions of Language in the Classroom***, London, 1972.
(157) Julia Dakin, Brian Tiffin, and H.G. Widdowson: ***Language in Education: The Problem in Commonwealth Africa and the Indo-Pakistan Sub-Continent***, London, 1968.
(158) Roger W. Shuy: ***Social Dialects and Language Learning***, Champaign, Illinois 1965.
(159) Alfred Aarons, Barbara. Y. Gordon, and William A. Stewart (eds): ***Linguistic Cultural Differences and American Education***: North Miami Beach, The Florida FL Reporter, Vol.7.No.1, 1964.
(160) Rudolph Troike, and Roger Abrahams (eds): ***Language Culture and Education***: Englewood Cliffs, N.J.1972.
(161) Walter Brandish and Dorothy Henderson (eds): ***Social Class, Language, and Education***, London, 1968.

(162) J.B Pride (ed), ***Sociolinguistic Aspects of Language Learning and Teaching***; OUP, 1980
(163) Hans Kurath: "***Area Linguistics and the Teacher of English***", In Allen's "***Readings in Applied English Linguistics***: Appleton Century Crofts, New York, 1964.
(164) Albert H. Marckwardt: "Linguistic Geography and Freshman English" in Allen cited above.
ڊايالیڪٽالاجي ۽ تعليم جي تعلق بابت مٿي وولفرام ۽ فسولڊ (124)، ٽرڊگل (125) ۽ سٽريوينز (126) ۾ ڪي حوالا اچي ويا آهن. "لسانيات ۽ ٻولي ۽ جي تعليم"، ٻوليءَ جون آراڊايون ۽ ٻوليءَ جي تعليم بابت 148 نمبر کان هيستائين (164 تائين) وارا حوالا ڪارائتا آهن. انهن کان سواءِ هيٺيان حوالا به ڏسڻ گهرجن.
(165) Wolfram and Fasold (124), especially chapter 8: "Social Dialects and Education".
(166) Anthony Adams (ed) "The Language of Failure". In Hudders-field, Yorks: ***English in Education***, Vol.4.No.3, 1970.
(167) Julia Dakin, Brian Tiffin, and H.G. Widdowson: ***Language in Education: The Problems in Commonwealth, Africa and the Indo-Pakistan Sub-continent***, London, 1968.
(168) Allison Davis: ***Social Class Influences Upon Learning***, Cambridge, Mas, 1965.
(169) Harold B Allen (Ed), ***Applied English Linguistics***, Appleton Century–Crofts, New York, 1972. Particularly the following articles:
هن ڪتاب ۾ خصوصاً هيٺيان مضمون ڪارائتا آهن:
Hans Kurath: "Area linguistics and the Teacher of English", Harold B Allen: "The Linguistic Atlases: Our New Resource"; Raven I, McDavid: "Some Social Differences in Pronunciation"; John S. Kenyon: "Cultural Levels and Functional Varities of English"; Trevor Hill: "Institutional Linguistics."
ٻوليءَ جي رٿابنديءَ بابت هي ڪتاب ڏسڻ گهرجن:
(170) Joshua A. Fishman: ***Advances in Language Planning*** (ed), Moutan, the Hague, 1974.
(171) Joan Rubin and Bjorn H. Jernudd (eds) ***Can Language Be***

Planned? The university Press of Hawaii, Honolulu, 1971.

(172) Joan Rubin and Roger Shuy (eds): ***Language Planning: Current Issues and Research***, Georgetown University School of Languages and Linguistics, 1973.

مقدمي کان سواءِ هن ڪتاب جي ٽيهن حصن ۾ رٿابنديءَ بابت واقفيت رکڻ لاءِ تمام ڪارائتا ٿي مضمون آهن. ٻئي حصي جي ڇهن مضمونن ۾ چين، ڪئناڊا ۽ پيرو وغيره ۾ ٻوليءَ جي رٿابنديءَ تي ٿيندڙ ڪمن جو جائزو ورتو ويو آهي. ان کان سواءِ سڌرندڙ ملڪن ۾ ٻوليءَ جي ورهاست ۽ ٻوليءَ جي رٿابنديءَ تي بين الاقوامي تحقيقي پراجيڪٽ بابت جوشوا فشمن جي رپورٽ ڏنل آهي ۽ ضميمي ۾ انهيءَ مشهور مضمون جو ترجمو ڏنو ويو آهي، جيڪو پراگ اسڪول جي طرفان 1932ع ۾ ريڊيو تقريرن جي سلسلي ۾ نشر ڪيو ويو هو جنهن ۾ معياري زيڪ ٻولي ۽ سٺي ٻوليءَ جي پرورش ڪرڻ جا اصول ٻڌايا ويا آهن.

Prague School Document (tr. in English by Paul L.Garvin): "General Principles for the Cultivation of Good Language", in Rubin and Shuy.

ٻوليءَ جي رٿابنديءَ بابت فشمن جي مجموعي ۾ ٻه ڪارائتا مضمون آهن:

(173) Joshua A. Fishman: ***Advances in Sociology of Language***, Vol. II, Mouton. 1972. Particularly the following articles: Herbert C. Kelman: "Language as Aid and as Barrier to Involvement in the National System"; Jonathan Pool: "National Development and Language Diversity"; Joan Rubin: "Evaluation and Language Planning"; Thomas Thorburn: "Cost—Benefit–Analysis in Language Planning"; Johan DeFrancis: "Language and Script Reform". John L. Fischer: "Social Influences on the Choice of a Linguistic Variant"; John Malmstrom: "Linguistic Atlas Findings vs. Textbook Pronouncements on Current American Usage"; Robert C. Pooley: "Dare Schools Set A Standard In English?"

تعليم ۾ ٻوليءَ جو رول (Language in Education)

ٻوليءَ جي تعليم (Language Education) ۽ الڳ الڳ موضوع آهن ۽ ٻنهي تي گھڻو ڪم ٿيو آهي. اسان وٽ انهن واٽن تي اڃا ڪوبه ڪم ڪونه ٿيو آهي.

(174) Melvin J. Fox: ***Language Education in Developing Countries. The Changing Role of The Ford Foundation***, New York Foundation, 1975.

(175) Melivn J. Fox, Betty P. Skolnick: ***A ford Foundation Report: Language in Education: Problems and Prospects in Research and Training***, 1975.

(176) J. W. Patrick Creber: ***Lost For words: Language and Educational Failure***, 1972. Penguin Books in association with the National Association for the Teaching of English.

باب ٻارهون

1. ڊاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ٻوليءَ جو مزاج: سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ابتي ٻوليءَ جي دعويٰ"، مهراڻ 1999ع شمارو 2، ص 125 کان وٺي
2. ساڳيو حوالو: ص 131
3. ساڳيو حوالو: ص 133،
4. ساڳيو حوالو ص 138
5. ساڳيو حوالو ص 138
6. ساڳيو حوالو: ص 125، کان 138، 139

7. Randolph Quirk, Sidney Green Baum, Geoffrey leech, Jan Suartvik. ***A Grammar of Contemporary English***. Seminar Press (HBJ: Longman), London, 1972 p.946

8. Conventional Point of view in Charles Carpenter Fries. ***American English Grammar***, Appletion Century Croft. New York, 1940, p.4

9. "Scientific point of view" in Fries, above p.4

Noam Chomsky: "Linguistic Theory" in Mark Lester, ***Readings in Applied Transformational Grammar***. Holt, Rinehart & Winston, Inc. (1973, 2nd ed.) p.40–41.

10. Noam Chomsky, above, p41

11. Noam Chomsky, above, p.41

12. D.A Wilkins: ***Linguistics in Language Teaching***, the Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Mass. 1972, p.2

13. Wilkins, above, p.14

14. Detroit Free Press, Dec. 9, 1928 as cited in Fries, above, p.2

15. W.W Charters: ***Teaching the Common Branches***, Macmillan, New York, 1924, pp 96, 98

16.Henry Sweet: ***New English Grammar***, Vol I (Oxford, 1891), P.5.
17.Otto Jespersen: ***A Modern English Grammar***, Heidelberg, 1909, Preface.
18. Grattan and Gurry, ***Our living Language***, Thomas Nelson and Sons, London 1925, p.25.
19. Wyld. ***Elementary Lessons in English Grammar.*** Oxford 1925, p.12.

.20 ولڪنز متي ڄاڻايل ڪتاب ۾ جوشوا فشمن پنهنجي ڪتاب ۾، الڳ الڳ طرح، لکيل ٻولي کي غير فطري ۽ ڳالهايل ٻوليءَ جي پيٽ ۾ ثانوي حيثيت واري ٿا چون. اڄڪلهه جي لسانيات جي ڄاڻن جو گهٽ ۾ گهٽ هي ئي نظريو آهي. ولڪنز چوي ٿو (ص 7)

"For the linguist speech in the primary manifestation of language, and writing is both secondary to it and dependent on it."

جوشوا فشمين توضيحي لسانيات جي توصيف ڪندي لکي ٿو.
"Its[descriptive linguistics'] emphasis is definitely on spoken language, the assumption being that written language is ***both derivative and different from natural language or speech"***

21.Wilkins, cited above, p.10.

.22 ڏسو: ڊاڪٽر غلام علي الانا، سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافي، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1979ع

23. Social Dialects or sociolects
24. Registers "Variety according to use" M.A.K. Halliday, Angush McIntosh, potter Strevens: ***The Linguistic Sciences and Language Teaching***, Longman, London, 1964, chapter 4, "The users and uses of Language".
25. Frozen, formal, consultative, casual, intimate, styles. Style is one of the four "usage scales of native English"; the other three scales being age, breadth, responsibility; in Martin Joos: ***The Five Clocks***, A Harbinger Book, Harcourt, Brace & World, Inc, New York, 1967 (first ed, 19–61p.11 listing Quirk and others call these five styles rigid, formal, normal, informal and familiar.

.26 غلام علي الانا، مهراڻ 1979/2ع حوالو اڳ ڏنل ص 128

.27 دنيا جي ٻولين جي آفاقي پهلوئن بابت لسانيات جي متعلق اڄڪلهه جي هر ڪنهن ڪتاب ۾ جامع يا مفصل احوال هوندو. خاص طرح ڏسو:

a. Roman Jakobson: ***Child Language, Aphasia, and Phonological Universals***, Mounton, the Hague, 1968;
b. Emmon Bach Rebort Harms (ed) ***Universal in Linguistic Theory***, H.R.W New York, 1968

.28 جان جارج بورڊي، 1958ع ۾ يونيورسٽي آف ٽيڪساز (آسٽن) مان "توضيحي سنڌي صوتيات" نالي ٿيسز لکي پي. ايڇ. ڊي ڪئي. (A Descriptive Sindhi Phonology) لڇمڻ خوبچنداڻي 1963ع ۾ پينسلوانيا يونيورسٽيءَ مان پي ايڇ ڊي ڪئي، سندس ٿيسز جو نالو "هندستاني سنڌيءَ جو هنديءَ کان متاثر ٿيڻ" انهن کان سواءِ يمونا (يمنا) ڪاچرو ۽ احمد صديقي هنديءَ ۽ اردوءَ متعلق يونيورسٽي آف الينوائز ۾ ٽرنسفر ميشنل جنريٽو گرامر جي نوعيت تي ڪجهه ڪم ڪري چڪا آهن. جنهن ۾ هنديءَ ۽ اردوءَ جي جهيلار جو تجزيو به ٿيل آهي. هيءَ ڳالهه هتي انهيءَ ڪري ٿا ڄاڻايون ته جيئن پڙهندڙن کي خبر هجي ته دنيا ۾ ٻين هنڌن گهٽ ڪجهه ٿي رهيو آهي جنهن جي اسان کي سڌ رکڻ گهرجي.

.29 جيڪي ٻه سوال ڪير، ڪنهن، ڪيڏانهن، ڪٿي، ڪيئن وغيره جهڙن لفظن سان شروع ٿا ٿين (جيڪي انگريزيءَ ۾ WH حرفن سان شروع ٿيندڙ لفظن سان ٿيندا آهن) تن کي انفرميشن (اطلاعاتي) سوال چئبو آهي. چو جو انهن جي جواب ۾ ڪو اطلاع ڏيڻو پوندو آهي. اهڙا سوال ها يا نه وارو جواب نه گهرندا آهن. انهن جي مقابلي ۾ جيڪي سوال انگريزيءَ جي موڊلز (Modals) يا آگزيلري (auxiliary) فعلن يا Do, did وغيره جهڙن لفظن سان شروع ٿا ٿين، تن جو جواب هميشه "ها" يا "نه" ۾ هوندو آهي. ان ڪري انهن کي ها يا نه سوال چئبو آهي، اطلاع طلب سوال جي جهيلار جو نمونو ڪرندڙ ٿيندو ها يا نه سوالن جي جهيلار جو نمونو اٿندڙ يا اڀرندڙ ٿيندو.

30. هيءُ سڄو بحث ڪُورڪ (Quirk) ۽ سندس همڪارن جي ڪتاب (مٿي، نمبر ڇهون) جي چوڏهين باب ۾ ڏنل آهي.

31. ڪليل ۽ بند ڪلاس جو بحث مٿي ڄاڻايل ڪُورڪ ۽ سندس همڪارن جي ڪتاب (حاشيو نمبر ڇهون) ۾ 44 صفحي کان شروع ٿو ٿئي. ڪليل ڪلاس ۾ گرامر جا اسم، فعل، صفت ۽ ظرف اچي وڃن ٿا. هنن کي ڪليل انهيءَ ڪري ٿو سڏجي جو هن ڪلاس جا لفظ نوان نوان پيا ٺهن. ۽ هڪ جملي ۾ انهن لفظن مان استعمال ڪيل ڪنهن لفظ جي اڳيان پويان پيا لفظ وڌائي سگهجن ٿا. جملي ۾ جتي "ماڻهو" لکيل هوندو ان کي ڦيرائي "سنو پوڙهو ٽڪل ماڻهو" ڪري سگهجي ٿو "اڄ" کي ڦيرائي، اڄ صبح جو ساڍي ستين بجي، ڪري سگهجي ٿو. پر بند ڪلاس وارن لفظن جهڙا نڪي روز ڪي نوان لفظ ٺا ٺهن. نڪي جملي ۾ آيل انهن لفظن مان ڪنهن کي پيا لفظ اڳيان پويان ڏئي وڌائي سگهجي ٿو. رسمي گرامر جا حرف تعريف (انگريزيءَ جي آرٽيڪل (the, a, an ضمير اشارو ضمير، حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا هن ڪلاس ۾ اچي وڃن ٿا.

32. ڪُورڪ ۽ سندس همڪارن وارو ڪتاب (حاشيو ڇهون) ص 945

33. ساڳيو حوالو ص 945

34. ساڳيو حوالو ص 946

35. غلام علي الانا؛ مهراڻ 2/ 1979 حوالو ڏنل ص 138

36. ايضاً ص 134، 135

37. ڪورڪ ۽ همڪار (حاشيو ڇهون)، "مرڪز موضوع ۽ زور" جي بحث بابت چوڏهون باب سمورو ڪارائتو آهي (ص 935 ڪان 972 تائين، جهيلار لاءِ اپنڊڪس (ضمن) II ڏسو. (ص 1032 ڪان 1052 تائين) Stress, Rhythm & Intonation جي نالي سان سمورو بحث ڪارائتو آهي، گرامر جي پين مڙني پهلوئن کي جديد لسانيات جي نقطءِ نظر سان ڏسڻ لاءِ هيءُ سڄو ڪتاب مفيد

آهي. هن ضخيم ۽ مهانگي ڪتاب جو هڪ جامع اختصار لانگمن وارن *University Grammar of English* جي نالي سان ڇاپيو آهي، جنهن ۾ اصل وارن سيني بحثن جو مختصراً احاطو ٿيل آهي.

38. ڪورڪ ۽ همڪار ص 945 ڪان 950 تائين

39. غلام علي الانا؛ حوالو اڳ ڏنل ص 135

40. ساڳيو مواد — ص 135

"grammatical ideas" as in Fries (حاشيو ستون) Chapter X

41. فريز (Fries) حوالو (حاشيو ستون) ص 248

42. Tense جنهن کي زمان چئجي ٿو گذريل هلندڙ يا ايندڙ وقت ڏيکاري ٿو. Aspect زمان ۾ ٿيل ڪم جي نوعيت يا انداز جي وضاحت ڪري ٿو ته اهو ڪم لڳاتار (استمراري) (Continuous or progressive) نوعيت جو هو يا غير استمراري (non–continuous or non– progressive) مطلق (Perfective) هو يا غير مطلق (Non– Perfective). ڏسو ڪورڪ ۽ ٻيا ص 90 ۽ اڳتي.

43. اردو ۽ سنڌي ٻوليون جيئن هڪ ٻئي تي اثرانداز ٿي رهيون آهن. تيئن سنڌيءَ مان فاعل ۽ مفعول کي پڌري ڪرڻ واري تصريفي حرڪت جيڪا رِڇ ۽ رِڇُ جي زبر ۽ پيش ۾ موجود آهي، سا شهري ڳالهائيندڙن جي ٻوليءَ مان نڪرندي ٿي وڃي: ۽ سنڌي اصل نسل، جي واتان اهڙا جملا ٻڌڻ ۾ اچن ٿا "چوڪر انب کاڌو"، يا "سليم" هُن سان گڏ ويو. حالانڪ سنڌي ڳالهائيندڙ چوڪر جي رِي، تي زير، انبَ جي "بي" تي پيش "سليم" جي "ميم" تي پيش، هُنَ جي "نون" تي زبر، ۽ گڏ جي "ڏي تي پيش ڏيندو. (نئو ڏئي ته سنڌي ناهي) پر سنڌيءَ ۽ غير سنڌيءَ جو سنڌو ائين وڃي ٿيندو. پئي طرف ڏسجي پيو ته سنڌ ۾ رهي اردو، به پنهنجي اصل صورت ڪان گهٽو ڦري وئي آهي. اُنهيءَ جو احوال وري اهڙي ڪنهن هندوستاني مهمان ڪان پڇجو جيڪو هتي جي ماڻهن سان پهريون دفعو ملڻ لاءِ هندستان مان تازو آيو هجي. فاعل مفعول واري تصريف جي سلسلي ۾، اوهان ڪڏهن ڪڏهن

”بس مين بيٺهہ کر جانا“ جهڙا جملا ٻڌنڊ جنهن ۾ بس جي سين تي حرڪت اچي وئي آهي.

44. فريز جي چاڻايل ڪتاب (متي، حاشيو ستون) جو ڏهون باب (the uses of word order) سڄو هن بحث لاءِ ڪارائتو آهي.

45. فريز — ص 251
46. فريز — 252

47. پراڻي انگريزيءَ جي تصريف، انهيءَ زماني ۾ رڳو آرٽيڪل تي پوندي هئي. سنڌيءَ ۾ اهي تصريفون خود اسم ۽ فعل تي ٿيون پون. جيئن تہ فعل بہ تصريف ٿيل هوندو آهي، جڏهن فاعل يا مفعول ضمير هوندو آهي تہ ان کي استعمال ڪرڻ يا حذف ڪرڻ اختياري هوندو آهي.
هو انب نٿو کائي — انب نٿو کائي.
هُنن هِن کي ماريو — ماريائونس
ڇوڪرن هن کي ڪٽيو — ڇوڪرن ڪُٽيُسِ

48. غلام علي الانا حوالو ڏنل ص 134
49. رسالہ ڪريمي — قليچ بيگ، ص 76
50. پير علي محمد شاهہ راشدي ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ جلد پهريون سنڌي ادبي بورڊ پيو ڇاپو 1974ع، ص 591.

51. ساڳيو مواد — ص 428
52. محمد صادق ميمڻ: ”تان کي ڏونگر ڏوريان“ مهراڻ 1979/7ص 91
53. رسالہ ڪريمي ص 84
54. ڊاڪٽر غلام علي الانا ”سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد“ زيب ادبي مرڪز حيدرآباد 1974ع ص 101، آخري مثال ص 89

55. گذيده تاريخ بيهقي از ابو افضل محمد بن حسين بيهقي، شرڪت سماهي ڪتابهاي جيبي، تهران 1348هہ (شمسي) ص 189، سامانين جي

وزير ابو الظفر برغشيءَ جي ڳالهہ پئي هلي. جنهن جڏهن ڏٺو تہ ساماني اميرن جوراڄ پوين پساهن ۾ آهي تہ رڙ ڪيائين تہ ڪيئن آهستي آهستي امير جي نوڪريءَ مان نڪري بہ وڃي ۽ مٿس ميار بہ نہ اچي.

56. گلستان سعدي: عروسڪ سنگ صبور قصہ هاي ايراني جلد سوم، سيد ابوالقاسم انجوي شيرازي، امير ڪبير تهران 1354 ص 8 ”پير مرد عزرائيل کي هر سال ڏئو ڏيو واپس ڪيو ڇڏي. ڪيس چوي تہ ”اچا آءٌ تيار ناهيان، ٻئي سال اچجانءِ“ نيٺ هڪڙي سال پُورُ پيُس تہ هاڻي مرڻ گهرجي، سوخدا کي چيائين تہ ”هن سال آءٌ تيار آهيان.“ عزرائيل اچي پهتو جيڪو اجا بہ پوڙهي کي مهلت ڏيڻ لاءِ تيار هو پر پوڙهو چئي ٿو تہ ”هن سال جي مون کي مارڻ ۾ گيسر ڪيئي تہ توتي ڊاڍهين ويندس رب وٽ.“

57. ميارءَ، ساهُسي، ۽ سَڪِيسِ جهڙا لفظ چاٽي واٽي ترجمي کي نباهڻ لاءِ ناهيا ويا آهن. اهڙيون ترڪيبون جيڪي فارسيءَ ۾ ڏسو تہ اجا بہ آهن، سنڌيءَ مان نڪرنديون وڃن.

58. ايرج پزشڪزاد: طنز آواران امروز ايران. تاليف بشيزن اسدي پور وعمران صلاحي، انتشارات مرواريد، تهران، 253 (شهنشاهي) ص 33

59. ڊينيئل جونز جو مشهور ڪتاب *An Outline of English Phonetics* جيڪو 1918ع ۾ لکيو ويو ۽ بلومفيلڊ جو ڪتاب Language جيڪو 1933ع ۾ ڇپيو لسانيات جي بحث ۾ هن وقت رڳو تاريخي حيثيت رکن ٿا. جونز جو ڪتاب هاڻي گمپسن سڌاري پيهر ڇپرايو آهي ۽ جونز ۽ گمپسن ٻنهي جي نالي پائيواري سان، ۽ بلومفيلڊ جو ڪتاب پنهنجي وقت ۾ وڏي انقلابي حيثيت رکندو هو پر خود بلومفيلڊ جي شاگردن پوسٽ بلومفيلڊين ان جي خلاف ”اسٽرڪچرلزم“ وارو ڪائونٽر انقلاب آندو جنهن جو اثر 1950ع واري ڏهاڪي جي اڳين سالن تائين رهيو. گذريل چاليهن سالن کان ٽرنسفر ميشنل — جنريٽو گرامر جي نظريي جوراڄ هلي رهيو آهي، جنهن ۾ ڪيترين ڳالهين نيون تي پراڻيون ٿي ويون آهن. يورپ ۽ آمريڪا جي يونيورسٽين ۾

هينئر جيڪو لسانيات تي بحث هلي رهيو آهي, سو اچا ڪنهن ٻئي انقلاب ڏانهن اڪيون ڪٽي نهاري رهيو آهي. بلومفيلڊ ۽ ڊينيئل جونز هاڻي سقراط افلاطون ۽ دانتي وانگي لسانيات جي ميوزيم (عجائب گهر) ۾ سينگار ۽ تاريخي حوالي جوڪم ڏيندا آهن.

between ***dialects*** to be known from the choice of vocabulary and structure, and ***accent*** to be known from the choice of pronunciation.

Chapter Eleven: brings the reader to the pressing need of the times to popularize the science of language, "Linguistics" in order to be able to facilitate language education. The lack of which is responsible for the falling standards of education. It bas been suggested that unless teachers, educationists, and decision makers at the national level are aware of the science of "language planning", "language education", and "varieties of language" they will not be able to make any decisions which cwould be considered scientifically valid, and popularly acceptable to the entire masses of the country. This bring in to the end of the part 2 of the Book.

PART THREE

Chapter 12. It was suggested by the scholar of linguistics in his article published in Quartely Mehran the word order (Subject, Object, object, verb) was absolutely necessary for formation of correct Sindhi sentences. He chastised young writers of short stories and novels for producing unnatural language, without keeping in mind the importance in intonation. This chapter goes on to bring out the controversy between the die – hard grammarians and linguists about the correctness of spoken and written languages. It brings out the idea that focus of intonation and theme of the sentences can cause various parts of the sentence to be brought at the beginning of sentences (fronting of theme) The author then discusses the importance of word order, inflections, and function words in formation of correct sentences. It is suggested that the Sindhi language still being an inflectional language, has the ability to express the Subject – Object relationship in three various ways:

(a) adding in the root verb various inflections not only denoting subject and object, but their number, gender, and case. For Example, the Sindhi word(ماريندينسانءِ/maareendee_saan_e/) carries in one word, because of added inflections, the meaning of a single female threatening someone that she is going to beat the addressee, a single, possibly a female person.

(b) In addition to the inflection, the Sindhi language has the ability to use function_words as well as.

(c) word order to denote subject – object relations.

Taking one step back in the history of the English language, it is shown that English, devoid of most inflections now, was at one time able to express the subject – object relationship with inflections. For Example, as Charles Fries pointed out, the relationship "the man killed the bear" could be expressed in four different ways in which, it was not the word order but the inflections that decided who the subject and object were:

(a) Se mann thone beran sloh.(The man the bear slew.)
(b)Thone beran se mann sloh.(The bear the man slew.)
(c) Thone beran sloh se mann. (The bear slew the man.)
(d) Sloh se mann thone beran.(Slew the man the bear)

Taking on the analogy of the bear and the man, it is shown that in Sindhi language the relationship could be expressed in numerous various ways with inflections and functional words without being restricted by word – order. Derving examples from the Persian language, it is similarly shown that the languages that use inflections and function words are not restricted by word – order to show the subject object relationship

Descriptive Bibliograpy: This work ends with a comprehensive bibliography covering chapterwise all the fields discussed in this book.

just for the sake of linguistic information. Their studies were meant to be only academic.

A number of linguists about this time continued their dialectal studies leading to the emergence of the new fields: 'language in contact', black studies, black dialects, pidgins, and creoles. These studies resulted into a major change of outlook towards minority languages and minority dialects culminating into the 'Bilingual Education' movement in which it was made legally binding on all the schools receiving in the USA in early 70 's public funds to provide facilities of teaching to minority children their first language, and helping them to take pride in their own cultural values and social background. This movement acquired a great deal of popularity following federal funding, leading to a number of studies in the dialects of minority children: Blacks, Mexicans, Red – Indians, Appalachians, and Asians. Studies on black dialects proved a number of popular beliefs to be wrong. For instance so far the popular belief attributed the black children's improper pronunciation of /r/ to the thickness of their lips, although it is obvious that if thickness of lips could affect any sounds, they would be /b/,/p/, and /m/, rather than /r/. Lips have nothing to do with /r/ sound.

The enormity of the work on black dialects can be realized from the following remark of Wolfram and Fasold) 1974, p.35):

"Somewhat ironically, the descriptive concern for Vernacular Black English has now "placed us in a position where we have more descriptive information about this dialect than we do for a number of white non – standard varieties."

Wolfram did some work on Puerto Rican English, and Leap worked on Chicano(Red – Indian) variety of English, and a number of other studies were undertaken.

Under the heading of "languages in contact", pidgins and creoles have been mentioned. Pidgins (from business→ bidginess → bidgin → pidgin) (merged out of the contact of English speaking colonialists and their subjeets, whereas creoles (from

crioulo, creole = white) emerged out of the contact of the colonists from Portugal, Spain, and France with their subjects in South American and West Indies. Some Scholars therefore consider the two to be different things: Other scholars consider the first stage of the emerging dialect to be pidgin so long as it is being used for certain limited purposes. When it becomes the mother tongue of a number of speakers of an area and they use it in every day speech for all purposes, it is called creole. According to Hall (1965) relexification in such a situation leads to all those processes of the growth and development of language: Changes in structures, borrowing, and internal changes in pronunciations. The studies of Steuart (1967, 1968), Bailey (1965), and Dillard (1967, 1972) showed that the Black dialects had some remnants of pronunciation, lexicon, and syntax from Gullah and Gichi and other creoles.

In addition to studies on pidgins and creoles, there have been a number of studies on standard dialects. However , the major work has been carried out in the description on the categories of varieties of language. Three models of variety – description seem to have emerged so far: Gregory's model (1967,1978), Quirk and others' model(1972), and Strevens' model (1977).

Gregory's Model speaks of (1) dialectal varieties: dialectal, temporal, geographical or spatial, and social; and (2) Diatypic varieties: User 's objective: (technical, n – technical) User's medium (written, spoken); relationship with the addressee (Intimate, formal).

Quirk and others in A ***Grammar of Contemporary English*** (1972) classify the common core English into variety categories according to region, education and social standing, subject matter, medium, attitude, and interference.

Strevens' model of variety categorization includes varieties according to the differences of the users, uses, and social relationships. One major strength of this model is its distinction

old age and others were of young age. The questions were about weather, household, cooking utensils, cutlery and instruments, domestic animals and, foods . The targets were variations in pronunciation, vocabulary, morphology, and sometimes syntax. The research led to the works of Angus McIntosh on Scotland (1952), Eugene Dieth and Harold Orton's work on England. Every new work was based on the edifice of the older one, making improvements over the monuments of the past.

Chapter Nine: discusses thė natural transition from linguistic geography of dialectal studies to sociolinguistic studies. Going into the details of the decline in dialectal studies, it was pointed outly Atwood that:

> "Most dialect scholars have not been good beggars for private funds to carry on their research. Along with lack of money has gone lack of manpower which. Of course, is only another way of saying that times have changed." (Atwood, 1963)

One fact was that after the Second World War, because of the cold war existing between the great powers, the investing authorities changed their priorities from the dialectal studies to the teaching of foreign languages, and especially the teaching of English as a second or foreign language, which fields were considered to be more important strategically. Another fact was that the kind of scholarship that was available during the days of depression at considerably low cost was difficult to find after the World War for the kind of money available to the researchers of linguistic geography. Still another reason was that the scholars preferred the conveniences of life available in offices and classrooms to the inconveniences of roaming around from place to place in search of informers on language variables. Consequently the Universities offered more courses towards foreign languages, research related with descriptive grammars of those languages, and research into language acquisition, sociolinguistics, language education, and a number of other related fields, bringing a decline or an end to the studies in historical linguistics, comparative

linguistics, and linguistic geography. Besides, linguistic geography in its later years lost any orientation towards theoretical linguistics, and the dialect geographers were interested in getting their materials published without any theoretical allegiance. The works of Martinet (1955), Moulton (1962), and Weinrich tried to bring dialectal studies in line with theoretical linguistics, but these efforts only contributed towards launching a new era of sociolinguistics. The new fields merging out of this research could be listed under language variations, to be discussed under sociolinguistics and languages – in contact.

Chapter Ten: shows how sociolinguistic studies, emerging out of the dialectal studies, developed As the social variables came to be considered in linguistic studies, it was pointed out that varieties of language existed not only because of time and place differences, but within the same community among people of different ages, and with different educational and social backgrounds. John Fischer's work on the variation of the pronunciation of the "–ing" in present participles of English verbs suggested that not only did it vary from one person to another, but it varied in the speech of the dame person depending on the occasion, the addressee., and the nature of the verb being used. This and a number of other similar studies proved that the variation of pronunciation, choice of vocabulary, and grammatical structure were due to a number of social pressures. Labov contributed a great deal to the methodology of carrying out research in the sociology of language. Besides social parameters, he introduced random sampling in linguistic research. His interviews distinguished between formal speech and free informal speech. For more formal speech, he had the informer read passages and lists of words to show variation in the same speaker's pronunciation of the same words. Labov's one major contribution towards sociolinguistics was his objectivity. He wanted to use linguistic research in solving educational problems. There was a group of linguists though that wanted to study linguistic variables

One achievement of the staumbaumtheorie, however, was to bring Sanskrit in the forefront of attention of linguistic research.

Just about this time a group of young German grammarians, junggrammatiker, or neogrammarians, established some new rules of sound change. Their representative scholars H. Osthoff and K. Brugmann made statements to the effect that all sound changes take place according to laws which have no exceptions within the same dialect. They said that the same sound will in the same environment always develop in the same way. They also claimed that analogical creations and reformations of specific words as lexical or grammatical entities are equally a universal component of linguistic change at all periods of history and pre history. They recommended synchronic studies of the spoken forms of the living languages which they thought would be more profitable than written words of the dead language. They also differentiated between written letters of language and speech sounds.

The years that followed Schleicher 's Compendium and neogrammarians' views brought in an era of research in linguistic geography which resulted into publication of a number of dialectal studies, dialectal surveys, dialect atlases and linguistic geographies.

***Chapter Seven*:** Discussing the first era of linguistic geography, Georg Wenker 's pioneering work on the linguistic geography of Germany (1876) is mentioned. Wenker worked out 40 sentences in standard German and sent the list to school teachers throughout the kingdom requesting them to get the sentences translated into the local dialect. The 40,000 answers received helped in establishing differences in usage of vocabulary and grammar. However, the pronunciation of these answers could not be recorded accurately as the school teachers who were responsible for collecting this data and had worked as reporters had not been properly trained in phonetics.

From Germany, the dialectal studies soon found their way into England, Walter William Skeat, the celebrated Philologist established English Dialect Society in 1873. This Society aimed at preserving and collecting words in their proper form of pronunciation, words from various skills and professions, idioms, sayings, etc.

Skeat published his ***Etymological Dictionary*** (1898) and ***English Dialects*** (1911), and Joseph Wright published his Dialect Dictionary (1898_1905). The materials for these works were collected through post. For Scotland Dr. James Murray published his ***Dialectal Studies of Various Counties*** in 1873. In France Edmond Edmont visited 639 places in four years with a questionnaire of 1929 sentences. Jules Glierone, a Swiss, published this work as ***Atlas Linguistique de la France***. Its emphasis was on phonetics and vocabulary. From 1903 to 1928 Grierson was busy on his work ***Linguistic Survey of India*** in which he found evidence of about 364 languages of the sub continent.

***Chapter Eight*:** discusses the second era of the linguistic geography beginning with the work of Karl Jaberg and Jakob Jud who worked in Italy on the lines of Glierone's work emphasizing social and cultural background of the usage of words. For this work the methodology required two informers from the same city representing two social strata. The renewed work in France by Albert Dauzat got services of trained workers, who were required to ask for the information tactfully without using the questionnaire. In America, Hans Kurath borrowing the services and expertise of Jud, the Italian, as major trainer, trained a number of workers who already had doctoral degrees in linguistics. A variety of well – trained workers resulted into a variety of outcomes. Their informers were divided according to education and age. Some informers had to be totally uneducated, others with some education, still others highly educated. Some informers were of

whom had been avowed behaviorists at one time. It goes on to discuss Dr. Allana 's rejection of Dr. Gurbuxani's definition which considers language to be "a means of expressing ideas."

Dr. Allana rejects this definition on the grounds that it is quite old and that the experts and students of linguistics are not prepared to accept it. The rejection of the definition lacks sound reasoning. Therefore, the chapter goes on to explain how various linguists define language according to their needs or the scope of their subject matter. Differences between Dr. Gurbuxani's definition and the one projected by Dr. Allana have been brought out to show that the two came from different fields of expertise, that both where genuine, and that neither was too good to be above criticism. The argument goes on to prove that Dr. Allana's definition does not bear the burden of its own assumption. Giving examples from Pearson (1977), Sturtevant (1947), and Bloch and Trager (1942), it is shown that each linguist has to redefine language according to the limitations he or she has in view. Basing on Labov's grouping of Social and Asocial Linguistics, it has been shown how the two groups define language in cognitive or aphatic terms, how 'individual' and 'group' are regarded by the two. A summary of the two points of view along with a historical development of the two throughs has been given. At the end of this chapter all definitions of Language according to Webster (1976) are given to show how language may mean different things to different people. This brings us to the end of Part One of this book.

PART TWO

PART TWO of this book presents a brief review of the history of the development of the concepts of Varieties of Language. The Part beings with a quotation from the Quran: (Surah Ar – Roume; ayah 22) which, contrary to the legend of the Babylon in the Book of genesis, considers varieties of language to be a sign of God rather than a curse:

"And of his signs are the Creation of the Heavens and the Earth, and the Variations of your languages and of your complexions (colors): Veritly herein are signs for the men of "knowledge".

Chapter Six: shows how Comparative and Historical Linguistics paved the way for Dialectal Studies. Showing how the Greeks knew about diversity and dialectal differences, the chapter goes on to mention how Dante pleaded for a common language in place of the classical Latin. After Iceland's unknown Grammarian, the story brings us to the search for the first original language Ursprache. The story of the pioneers in Comparative Dictionaries brings us to Adelung and Vater's work (1806_1817) which brought an era of comparative grammars of Bopp, Rask, and Grimm. After the work of C.J. Krauss (1787) on Phonetics, semantics, and grammatical principles of Comparative linguistics, Schlegel (1861) wrote about Indian languages. All these works laid the foundation of historical and comparative linguistics on scientific lines. His Compendium of the ***Comparative Grammar of the Indo – Germanic Language: Outline of Phonology and Morphology of the Indo – Germanic Parent Language*** presented the famous staumbaumtheorie, the genealogical tree model of languages based on botanical classification. This method grouped together the extant languages for their shared characteristics into sub – families. For each of these sub – families a parent language (grundsprache) was assumed, and all of these common languages were traced back to a single ursprache, original language possessing the characteristics shared by them all. However, it was realized that languages do not split sharply at given point in time corresponding to the division of a line in the tree. The splitting was understood to begin sub dialectally and proceed through increasing divergence until the assumption of two or more distinct languages was warranted. This theory of Schleicher's pupil J Schmidt (1872) known as wellentheorie, or theory of waves of innovations of linguistic changes supplemented the tree model.

Siraiki speaking areas. In this review, it has been argued that Dr. Allana 's work on Linguistic Geography of the Sindhi language does not study the linguistic variable, the main ingredient of a linguistic geography. Hence the Chapter's reference to the story of gardener who ended up cultivating a 'wheat garden.'

Chapter Two analyses the author 's professed inability to carry out research work on linguistic geography. It brings evidence from the history of the field showing that research work can be carried out by one person and with limited means: Karl Haag in Germany, Grierson in India, Edmand Edmont in France, and Hans Kurath in America succeeded inspite of their limitations. This leads to the discussion of a couple of fallacies in arguments, misstatements, and exaggerations: for example, the duration it took Dr. Allana's work to be completed, and apparent confusion regarding the theme and scope of the book. The tables and maps are reviewed to show that they are far from being perfect, and being a part of census reports, they do not show any distribution of linguistic variable of pronunciation, grammar, or vocabulary. Three maps from works of linguistic geography are given in this review to clarify this point.

Chapter Three discusses some expressions of linguistic geography used by Dr. Allana: whether the book should have been entitled *Lisani* Or *Lisaniyati* (lingual or linguistic) geography; what was the meaning of the expression "***Sindhi Bolia Jee Lisani Jagrafi Joon Hadoon***" (the boundaries of the linguistic geography of the sindhi language)? In order to clarify the confusion between the expressions "the geography of a language", and "the linguistic geography" a number of fields emerging out of the relationship of history – and – language, and geography_ and – language have been discussed. The Last section of this chapter leads to a discussion of the work of Grierson showing how it confers with or deviates from the methodology of linguistic geography.

Chapter Four of this book analyses a couple of misconceptions

and misunderstandings regarding a few expressions of dialectology: distribution of dialects, and definition of language. The first section of this chapter reviews Dr. Allana's views about division or distribution of dialects and the author 's apparent confusion regarding the concepts of distribution and unification of dialects. The source of confusion seems to be erroneous interpretation and defective comprehension of the work of Leonard Bloomfield, who has been considered by the author to be the last word on linguistic geography. It has been pointed out in this review that Bloomfield's work on linguistic geography has been considerd "strangely disjunct" by scholars in this field, particularly William Labov; besides, a great amount of work in the real field of linguistic geography has since been carried out without reference to Bloomfield. A detailed discussion ensues about whether the right Sindhi translation for the word "Dialect" is "Lahjo" or "Muhaviro". Dr Allana has rejected the use of Muhaviro on the ground that "it is not correct from the linguistic point of view". This argument has been considered unscientific. A lengthy discussion of the history of the words shows that Colloquy, Colloquial, Idiom, and Dialect , have had a shared element of meaning throughout the history: discourse, conversation, etc. These meanings are shared by all the four Arabic words: ***Lughah, Lisan, Lahjah***, and ***Muhavirah***. It has been argued that the Arabic word ***Lahjah*** would be more appropriate for what Strevens calls accent, and therefore ***Muhavirah***, a word that has been used in Sindhi for a long time for dialect has every reason to be retained for that usage. Besides, evidently, there is no linguistic reason whatsoever to reject it or give it a new meaning at this stage.

Chapter Five begins with a brief discussion of the confusion over the Stimulus and Response theory which has not been followed beyond Bloomfield's 1933 version of it, and shows an apparent ignorance of the subsequent work of Skinner and its rejection at the hands of Noam Chomsky and a host of other scholars, some of

LINGUISTIC GEOGRAPHY
AND
VARIETIES OF LANGUAGE

(Lisaniyati Jagrafi Ain Boli joon Aaradhayoon)

The present work sindhi Bolee :***lisaniyati Jagrafi, Aaradhayoon ain lafzee tarteeb*** is divided into three parts: the first part reviews the Sindhi work of Dr. Ghulam Ali Allana entitled ***Sindhi Bolia Jee Lisani Jagrafi*** (Linguistic Geography of the Sindhi Language, (1979). The second part surveys briefly the history of linguistic geography, its development and subsequent switch over to the fields of sociolinguistics, language in contact, and varieties of language. This eventually leads to a brief discussion of the fields of language planning, language in education, and language education bringing out the importance of research in all these fields in order to have a positive impact on the educational set up of our country. The third part deals with the theme of word order and inflections in the Sindhi language.

PART ONE

Spreading over the first five chapters, Part One reviews the work ***Sindhi Bolia Jee Lisani Jagrafi***, of Dr. Allana (1979). particularly some of the concepts and ideas dicussed in the first chapter on this work, the only chapter related with linguistics .

Chapter One sets the scene by bringing in the argument that the work under review ***Sindhi Bolia Jee Lisani Jagrafi(1979)*** is a misnomer: obviously it is not a work of linguistic geography, and it does not cover the geographical areas of Sindh where Sindhi is spoken. On the contrary, it discusses historical evidence of the spread of the influence of the Sindhi language in the adjoining areas of Katch, Kathiawar, Gujrat, Rajesthan, Baluchistan, and the

سنڌي ٻولي

لسانياتي جاگرافي، آراڏايون ۽ لفظي ترتيب

محمد عمر چنڊ

سنڌي لئنگويج اٿارٽي

سنڌي ٻولي لسانياتي جاگرافي، آراڏايون ۽ لفظي ترتيب محمد عمر چنڊ

SINDHI LANGUAGE

Linguistic Geography, Variations and Word Order

MUHAMMAD UMAR CHAND

Sindhi Language Authority

SINDHI LANGUAGE

Linguistic Geography, Variations and Word Order

MUHAMMAD UMAR CHAND

Sindhi Language Authority